

શ્રી યશોવિજયજી

જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

1843

દેવ નો ગૃહ સ્થા શ્રમ

ડાયરી રૂપે —

માંડલના જૈનોની આર્થિક મદદથી
મુદ્રિત અને પ્રકાશિત.

વિષયાનુક્રમ

નંબર	પૃષ્ઠ
આદ્ય ઉદ્દગાર (પ્રસ્તાવના)	૩
૧. અશાન્તિ	૫
૨. બીની આંખો	૧૩
૩. શ્રીકેા વસન્ત	૧૮
૪. આંસુઓનું દ્વન્દ્વ	૨૧
૫. માની શક્તિ	૨૮
૬. અધૂરી સાન્તવના	૩૪
૭. સંન્યાસ અને કર્મયોગ	૩૬
૮. સીતા અને ઊર્મિલાનાં ઉપાખ્યાન... ..	૪૩
૯. નારીની સાધના	૪૭
૧૦. સર્વજ્ઞતાની સામગ્રી	૫૨
૧૧. પિતૃવિયોગ	૫૫
૧૨. માતૃવિયોગ	૫૬
૧૩. ભાઈજીનો અનુરોધ	૫૮
૧૪. ગૃહતપસ્યા	૬૧
૧૫. મુંઝવણ	૬૭
૧૬. દેવીની અનુમતિ	૬૮
૧૭. નિષ્ક્રમણ	૭૪

મહાવીર દેવનો ગૃહસ્થાશ્રમ — ડાયરી રૂપે —

શ્રી સત્યલક્ષ્મણ-લિખિત હિન્દી પુસ્તક “મહાવીર
કા અન્તસ્તલ” ના પ્રારંભથી ‘નિષ્ક્રમણ’
સુધીના ભાગનો અનુવાદ.

: અનુવાદક :
ન્યા. ન્યા. સુનિશ્રી ન્યાયવિજયજી

માગસર—૨૦૧૧

: શ્રુ દ્ર ક :

મહેતા અમરચંદ બહેચરદાસ
શ્રી બહાદુરસિંહજી પ્રિં. પ્રેસ
પાલીતાણા : (સૌરાષ્ટ્ર)

આ અનુવાદ જે પુસ્તકનાં પ્રારંભથી ૭૨ પૃષ્ઠો
સુધીનો છે તે હિન્દી પુસ્તક

મહાવીર કા અન્તસ્તલ

દરેક હિન્દી બાણનાર જૈને વાંચી જવું જોઈએ.

:: એ પુસ્તકનું પ્રાપ્તિસ્થલ ::

સત્યાશ્રમ, વર્ધા, (મ. પ્ર)

—અનુવાદક

આધ ઉદ્દગાર

વર્ધા-સત્યાશ્રમના સ્થાપક શ્રી સત્યભક્તજીનું હિન્દીમાં લખેલું “મહાવીર કા અન્તસ્તલ” પુસ્તક, જે લગભગ પોણા ચારસો પૃથોનું છે, તેમાં પ્રારંભથી લઈ મહાવીરના ‘નિષ્ક્રમણ’ સુધીનો ભાગ, જે લગભગ અહોંતેર પૃથો સુધીનો છે તેનું આ ગુજરાતી રૂપાન્તર છે. એ પુસ્તકમાં મહાવીરની ડાયરી રૂપે એ મહાપુરુષનું જીવનચિત્રણ છે. ચિત્રણમાં કલ્પનાઓનો સંભાર ખૂબ છે. પણ તે અસંગત નહિ, કિન્તુ સુસંગતરૂપે ચમકતો દેખાય છે. મહાવીરજીવનની મૂળ હકીકતો જે પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં ઉલ્લિખિત મળે છે, પ્રાયઃ તે બધી લેખકે લીધી છે અને પોતાની પ્રખર પ્રજ્ઞાશક્તિના સુંદર રંગથી રંગીને મૂકી છે, જે, વૈજ્ઞાનિક અને નવયુગની પરિમાર્જિત બુદ્ધિને ખૂબ રોચક બની જવા સંભવ છે. મહાવીરનું તત્ત્વદર્શન પણ લેખકે બુદ્ધિશ્રાલ્ભ યુક્તિ-વૈભવથી સમૃદ્ધ વિશદ વિસ્તારથી આપ્યું છે. સરળ, સુખોદ રીતે આત્મેર્ખાયેલું આખું પુસ્તક કાન્તિની પ્રશસ્ત પ્રતિભાથી સમુજ્જ્વલિત દેખાય છે.

અન્યતો પ્રારંભ કરતાં જ વાચક જોઈ શકશે કે “મહાવીરની પત્ની યશોદા હતી” એ સિવાય યશોદા દેવીને માટે એક પણ શબ્દ પુરાણ કે પછીના ગ્રંથોમાં શોધ્યો જડતો નથી, જ્યારે આ પુસ્તકમાં લેખકે મહાવીર અને યશોદા દેવીના સંબંધમાં અને યશોદા દેવીથી કેમ છુટ્ટી મળે એની મહાવીરને થતી મથામણમાં ચોસદ જોડલાં પૃથો

રોક્યાં છે, જેમાં વાચકના હૃદયને દ્રવિત કરી મૂકે એવો કરુણ રસ તો વહે જ છે, ઉપરાંત, યશોદાદેવી પ્રત્યે મૃદુ, સ્નિગ્ધ અને વિવેકી વ્યવહાર રાખવામાં મહાવીર કેવા શાલીન દેખાય છે એનું ચિત્રણ લેખક તરફથી ખૂબ સરસ બનવા પામ્યું છે. પોતે મહાન સૌભાગ્યશાલી સંનિગ્ધો વચ્ચે હોતાં પણ મહાવીર જગત્ની દુઃખાર્ત દશા પર કેટલા વ્યથિત રહે છે અને એના (જગત્ના) કલ્યાણની જાળવણીમાન ભાવનાએ પોતાના સમગ્ર ભૌતિક સુખનો ત્યાગ કરી સંન્યાસના અતિવિક્રમ કષ્ટ-પૂર્ણ ત્યાગધર્મ પર ચડવાને એ કારુણિક પુરુષ કેટલો ઝંખે છે એ બધું અસરકારક રીતે અલેખીને લેખકે મહાવીરની વાસ્તવિક મહત્તા વાસ્તવિક રીતે પ્રદર્શિત કરી છે.

આપણે યાદ રાખીએ કે કોઈ પણ સન્તનો જીવનમહિમા વિકાસક્રમે જીર્ણગામી બને છે અને ઉત્કર્ષની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે, તદ્દનુસાર આ પુસ્તકમાં મહાવીરનો વાસ્તવિક જીવનમહિમા-ગૃહસ્થાશ્રમ, સંન્યાસ, વીતરાગ સાધના અને તીર્થંકરત્વરૂપે-ખીલતો જાય છે અને એવો ખીલવા પામ્યો છે કે આજ સુધીના સમગ્ર ગ્રંથોની તુલનામાં નવી ભાન પાડતો માણસ પડે છે, જે, જૈન પરંપરાની અન્દરના કે બહારના કોઈ પણ બુદ્ધિજીવી વિચારકોનાં, તટસ્થ મેધાવીઓનાં અન્તઃકરણને અવશ્ય આકર્ષી શકશે એમ માનું છું.

એ મહાન પુસ્તક જૈન કે અ-જૈન દરેક સત્યજિજ્ઞાસુએ અવલોકવા લાયક છે એમ મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

વિ. સં. ૨૦૧૦-વૈશાખ }
પાટણ (ગુજરાત)

—ન્યાયવિજય

મહાવીરદેવનો ગૃહસ્થાશ્રમ

૧. અશાન્તિ

(૧) જગત્ દુઃખી છે, એ માટે નહિ કે જીવનનિર્વાહનાં સાધન નથી; જીવિત રહેવા લાયક-પેટ ભરવા લાયક-બધું છે; પણ કમી એક જ વાતની છે કે તૃષ્ણા ભરાઈ (પુરાઈ) જાય એવું જગત્માં કંઈ નથી. જગત્ ક્ષુદ્ર યા કંગાલ છે એવું કંઈ નથી, પણ તૃષ્ણાનું મોઢું બહુ મોટું છે, એ કદિ ભરાતું નથી. એનું મોઢું માપીને એટલા માપની ચીજ એમાં ભરી દેવામાં આવે તો એથી ચારગણું એ (મોટું) મોટું થઈ જાય છે. આપણે ભરતા જઈશું અને એ વધુ ને વધુ ફાટતું જશે. વિચિત્ર અનવસ્થા છે ! પરંતુ જગતના પ્રાણીઓ આ નથી સમજતા અને તૃષ્ણાનું મોં ભરવાની નિરર્થક એટા દિન-રાત કર્યા કરે છે; ત્યાં સુધી કે પોતાની તૃષ્ણાનું મોઢું ભરવા માટે તેઓ બીજાઓનાં જીવનને હોમી દે છે, એમનાં પેટની રોટી સુદ્ધાં છીનવી લે છે, એમની જીવનશક્તિને ચૂસી નાખે છે. આથી જ જગત્માં હિંસા છે, જૂઠું છે, ચોરી છે, બલિચાર છે અને અનાવશ્યક સંગ્રહ છે.

તૃણાના કારણે માણસ પોતાને હમેશાં તરસ્યો (તૃષિત) અનુભવે છે અને ખીજનાં કદને જોતો નથી. ઇચ્છાપૂર્તિનો આનન્દ ક્ષણભર જ ટકે છે, ખીજ જ ક્ષણે ફરી હતી એવી જ તૃષા લાગી આવે છે, એવી જ વ્યથા પેદા થાય છે. આમ સફલતા પણ નિષ્ફલતામાં પરિણમે છે. તૃણાને માર્યા વિના કોઈ સાચી સફલતા મેળવી શકતો નથી. તૃણાને નષ્ટ કરવામાં આવે તો સ્વર્ગની જરૂર ન રહે અને મોક્ષ ઘટઘટમાં વિરાજમાન થઈ જાય.

હું આ મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છું છું, કેવળ મેળવવા જ નહિ, કિન્તુ મોક્ષનો માર્ગ જગત્ને બતાવવા ઇચ્છું છું, અને બતાવવા જ નહિ, પણ એ માર્ગ પર દુનિયાને ચલાવવા પણ ચાહું છું.

વિચાર કરું છું કે આ બધું કેવી રીતે બને ? આ માટે મારે થોડું નહિ, ઘણું કરવાનું છે, જીવન અપાવવું જોઈશે. પચ્ચીસ વર્ષની ઉમ્મર થઈ ચુકી છે. પાછલા દિવસો આ જ વિચારોમાં અથવા આન્તરિક તૈયારીમાં વીત્યા છે. પણ ન માલૂમ, હજી ખીજ કેટલા દિવસો વીતશે ? કુટુંબીઓના પ્રત્યે પણ મારી જવાબદારી છે, એને કેવી રીતે પૂરી કરું ? કેવી રીતે એમનાથી છુટી લઉં ? સમજાતું નથી. હજીસુધી મારા મનની વાત કોઈને માલૂમ નથી. માલૂમ પડશે ત્યારે, ન માલૂમ, શું થશે, રોકકળ મચી જશે. મારી રહેણીકરણીથી કુટુંબીઓ કંઈક શંકિત તો છે, પણ એમને શું ખબર કે મારા મનમાં કેવી અશાન્તિ મચી છે. આમ તો મને કોઈ વાતનું કષ્ટ નથી. માખાપનો દુલારો છું, ભાઈ નન્દિવર્ધન મને

પોતાનો જમણો હાથ સમજે છે, પત્ની તો મને પ્રાણસમાન
પ્યાર કરે છે અને ખચી પ્રિયદર્શના મને જોઈ ઉદ્ધાસથી
એવી કૂદવા માંડે છે કે હું કેવાય વિચારોમાં મગ્ન હોઉં તોય
મારું ધ્યાન ખેંચી જ લે છે. મારે એને ખોળામાં લેવી જ
પડે છે. અડધી ઘડી મારી બધી ગંભીરતાને તે ઉથલાવી નાખે
છે. આવો બન્યોબનાવ્યો સુવર્ણ સંસાર છોડવાનું કોને મન
થાય ! છોડવાની વાત કહું તો લોકો આશ્ચર્યમાં ડૂબવા લાગશે.
પણ આ તરફ એમનું ધ્યાન જ જતું નથી કે આ બધું ચિર-
સ્થાયી નથી અને ન બધાના લાગ્યમાં નિર્માણ થયું છે. એ
હોઈ પણ શકે નહિ. બધા રાજ થઈ જાય તો રાજ્ય કોના
ઉપર હોય ? બધા માલિક થઈ જાય તો સેવક કોણ હોય ?
અતઃ બધાને મારા જેવી પરિસ્થિતિ મળી શકતી નથી; તો
આ અસ્વાભાવિક સ્થિતિથી જગત્ કેવી રીતે સુખી થઈ શકે ?
સ્થિતિ એવી હોવી જોઈએ કે કોઈ કોઈની ઉપર સવાર ન
હોય; સેવા, જ્ઞાન, તપ, ત્યાગની મહત્તા હોય, પણ કુલની,
ધનની, વંશપરંપરાની, અધિકારની મહત્તા નાશ પામેલી હોય.
લોકો સ્વેચ્છાથી ગુણીઓની, ઉપકારીઓની સેવા-પૂજા-પ્રતિષ્ઠા-
યથોગાન કરે, પણ એમાં વિવશતાની હીનતા ન હોવી જોઈએ.
જ્યાંસુધી આ બધું બને નહિ ત્યાંસુધી જગત્ સુખી થઈ શકે
નહિ. સુખનો આ માર્ગ મારે જગત્ને બતાવવો છે, એ
માર્ગ પર ચાલવું છે અને એને માટે પોતાના જીવનનું
બલિદાન કરવું છે.

(૨) આજ ચિત્ત ઘણું ખિન્ન છે. ફરતો ફરતો આજ
'ગોવર' ગામની તરફ ચાલ્યો ગયો હતો. માલમ પડ્યું કે

ત્યાં યજ્ઞ થયેલો. હાડકાં અને માંસ ચારે બાજુ વિખરાયેલ પડ્યાં હતાં. યજ્ઞમાં સેંકડો જનવરો માર્યાં ગયાં હતાં. માણસની આ કેવી નિર્દયતા છે ! બીચારા નિરપરાધ પશુઓની તે હત્યા કરે છે અને ફક્ત સ્વાદને માટે હત્યા કરે છે. દેશમાં અનાજની કમી નથી. હવે તો કૃષિકાર્ય એટલું વધી ગયું છે કે અનાજની કમી પડી જ શકતી નથી, છતાં માણસ જીલને માટે કેવી હત્યાઓ કરે છે ! અને વધારે દુઃખની વાત એ છે કે આ હત્યાઓને તે પાપ સમજતો નથી. એને ધર્મનું રૂપ આપે છે. કેવો લયંકર દંભ છે ? કેવું મોઢું મિથ્યાત્વ છે ? સમજી છું કે અસંયમ કરતાં પણ મિથ્યાત્વ ધર્મનો મોટો દુશ્મન છે. અસંયમીનો અસંયમ છુપાઈ જવા માટે આડ મેળવી શકતો નથી, જ્યારે મિથ્યાત્વીનો અસંયમ છુપાઈ જવા માટે ધર્મના પણ નામની ઓથ મેળવી લે છે. એથી એને હટાવવાનું કાર્ય અતિકઠિન બની જાય છે.

મેં એઓમાંના એક જણને પૂછ્યું : તમે લોકો ધર્મના નામ પર આવાં મુંગાં પ્રાણીઓની હત્યા શા માટે કરો છો ? તમને તમારી આ નિર્દયતા માટે શરમ નથી આવતી ? ત્યારે એણે નિર્લજ્જપણે જવાબ આપ્યો કે એમાં નિર્દયતા શું છે ? અમે તો એક પ્રકારે દયા કરીને જ પશુઓનું યજ્ઞમાં બલિદાન કરીએ છીએ. બલિદાનથી તેઓ પશુયોનિથી છૂટી જાય છે અને સ્વર્ગે ચાલ્યા જાય છે. અહીં તેઓ ઘાસ ખાય છે અને આ રીતે મરીને ત્યાં પહોંચી અમૃત પીએ છે. યજ્ઞમાં મરવા સિવાય બીજું કયું કલ્યાણ એમનું શક્ય છે ?

એની આ દંભપૂર્ણ નિર્લજ્જતા યા કૂરતા પર અને આ

બધાં પાપો પર પડદો નાખનાર મહાપાપ મિથ્યાત્વ પર મને ઘણું આશ્ચર્ય થયું. મેં એને પૂછ્યું: તેઓ સ્વર્ગે જાય છે એ તમે જોયું છે? ત્યારે એણે કહ્યું: જોયું નથી તો શું થયું? વેદમાં તો કહ્યું છે ને?

ઓહ! એ વેદ! અને એના આધાર પર આ ઘોર અનર્થ! પણ આ બધી વાત એ સાંભળવા તૈયાર નહોતો. અતઃ મેં એટલુંજ કહ્યું કે જો યજ્ઞમાં મરવાથી પશુઓ સ્વર્ગમાં જતાં હોય તો તમે પણ યજ્ઞમાં કેમ ન મરી ગયા? તમે પણ સ્વર્ગમાં પહોંચી જાત અને પશુઓથી વધુ ઊંચું સ્થાન પામી જાત.

આનો એણે કશો જવાબ ન આપ્યો. મોં બગાડીને ચાલ્યો ગયો. જવાબ દેત પણ શું?

એમ જણાય છે કે માણસને માણસ બનાવવો હોય તો માણસોમાં પથરાયેલી વેદમૂઢતાને હટાવવી પડશે. મનુષ્યને એ શિખવવું પડશે કે તે શાસ્ત્રને પોતાની બુદ્ધિથી, વિવેકથી પરખે, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવનો વિચાર કરે. આજ હું જોયેન છું કે આ શાસ્ત્રમૂઢતાથી અને કૂરતાથી મનુષ્યને કેવી રીતે છોડાવું?

(૩) આજ હું રથમાં બેસી જઈ રહ્યો હતો કે રસ્તામાં ભીડ દેખી. પૂછતાં માલૂમ પડ્યું કે પંડિતોનાં બે દંપતીમાં ઝઘડો થઈ ગયો છે. ઝઘડો હતો દ્વેત અને અદ્વૈતનો. દ્વેતવાદી પંડિતે અદ્વૈતવાદી પંડિતની પત્ની સાથે વ્યભિચાર કરેલો; એમ છતાં તે કહી રહ્યો હતો કે એમાં પાપ શું થયું? અદ્વૈતવાદમાં પોતાનું શું અને પરાયું શું? બધું એક છે. પછી

પાપ કયાં ? આ યુક્તિનો જવાબ એનું માથું ફેાડીને આપવામાં આવ્યો હતો અને કહેવામાં આવ્યું હતું કે દ્વૈતવાદમાં આત્મા અને શરીર ભિન્ન-ભિન્ન છે, માટે માથું ફેાડવાથી આત્માનું શું બગડયું ?

કેટલા મૂર્ખ અને અવિવેકી છે આ પંડિતો ! કેવી વિવેક-શૂન્ય એકાન્તદષ્ટિ છે આ માણસોની ! અસંયમ, અત્યાચાર, અનીતિ પર ધર્મ અને દર્શનનું કેવું આવરણ નાખે છે આ લોકો ! છતાંય આ લોકોને જોઇ જનતા કિંકર્તવ્યવિમૂઢ છે. જનતા એમની સંસ્કૃત ભાષા સમજતી નથી. એ ભાષામાં કંઈપણ ભેળવી-ઘોળી એઓ જનતા પર પોતાના પાંડિત્યની ધાક જમાવે છે. એ મોઘજીવી (હરામખોરો) પૃથ્વીનો ભાર છે. પૃથ્વીનો આ ભાર કોઈ પણ પ્રકારે ઊતરવો જોઈએ.

દર્શનોના આ ઝઘડાઓને દૂર કરવા માટે એકાન્તદષ્ટિનો ત્યાગ જરૂરી છે. અનેકાન્ત સિદ્ધાન્તજ આ મિથ્યાત્વને નષ્ટ કરી શકે છે. તે એક એવી ચાવી છે કે જેનાથી સાધારણ જનતા પણ કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય, સત્ય-અસત્યનો નિર્ણય કરી શકે છે.

હા, ધર્મ અને જ્ઞાનને જનતાની પાસે પહોંચાડવા માટે જનતાની ભાષામાં બોલવું પડશે. પંડિતોની દુર્બોધ સંસ્કૃતનો ત્યાગ કરવો પડશે. માગધી યા આસપાસની અન્ય બોલીઓથી મિશ્રિત માગધી અર્થાત્ અર્ધમાગધીમાં શાસ્ત્ર બનાવવું પડશે. ત્યારે જ સર્વસાધારણ જનતા ધર્મનો મર્મ સમજશે અને આ મોઘજીવી પંડિતોની પોલ ખૂલશે અને ધર્મના નામ પર થનારું અધર્મનું તાંડવ નષ્ટ થશે.

પણ આ બધું બને શી રીતે ? કહેવા-બોલવાથી તે

નહિ જ બની જાય. બલકે આવી વાતો મોઢેથી નિકળતાં જ ચારે બાજુથી એટલે વિરોધ થશે કે એને સહન કરવો કઠિન થશે, મને નહિ તો કુટુંબીઓને જરૂર.

આ બધી સમસ્યાઓની પૂર્તિ માટે મારે પોતાના જીવનમાં પર્યાપ્ત કાન્તિ કરવી પડશે. પણ એનો સમય ક્યારે આવશે ? એ કાન્તિ હું કેમ કરીશ ? કંઈ કહી શકતો નથી. મનમાં ને મનમાં બેચેની વધી રહી છે.

(૪) આજ વનવિહારે ગયો હતો. વસન્તના ઉદ્ઘાસમાં બધા મસ્ત હતા. ઘડીભર હું પણ પોતાને નિશ્ચિન્ત જેવો અનુભવવા લાગ્યો, કે એટલામાં મારા રંગમાં ભંગ થયો. મારી નજર એક ધાયલ આદમી પર પડી. એને માથેથી લોહી વહી રહ્યું હતું. હાથ-પગમાં પણ ઘા હતા. પીઠ સૂઝી ગઇ હતી. તે ઘણે છેટેથી લથડતો આવી રહ્યો હતો. અન્તે એની શક્તિએ જવાબ દઈ દીધો. તે મારા કીડાવનના ફાટકના એક કિનારે થાકીને પડી ગયો.

હું તરત જ તેની પાસે પહોંચ્યો. પૂછવાથી માલૂમ પડ્યું કે એનું નામ શિવકેશી છે, જાતિનો ચાંડાલ છે. ક્યાંક વેદનું પઠન થઈ રહ્યું હતું અને એના મનમાં વેદ સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ આવી એટલે એ બહાર ગિલો ગિલો સાંભળવા લાગ્યો. ચાંડાલના કાનમાં વેદના અક્ષરો ચાલ્યા જાય એ એટલું મોટું પાપ મનાયું છે કે એનું મસ્તક ફાડવું અને એને અંગે-અંગે ધાયલ કરવો એ પુરતું પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ ! શિવકેશીએ એ પણ કહ્યું કે ઘણા પ્રાદ્યુષાની ઇચ્છા તો એ હતી કે આ પાપના પ્રાયશ્ચિત્તમાં ચાંડાલના કાનમાં સીસું

પિગળાવીને નાખવું જોઈએ. પણ એ લોકોએ દયા કરીને માથાથી પગ સુધી ફક્ત દંડા મારી મારીને તેને ઘાયલ કરીને જ છોડી દીધો.

મનુષ્યતાનું અપમાન આથી વધારે ભયંકર શું હોય ? ધર્મના નામ પર પૈશાચિક વર્તીવની કદવના આથી વધારે શું કરી શકાય ? વેદ આ મોઘજીવી પંડિતોના રોટલા છે; એ લોકોને ડર છે કે કોઈ બીજો વેદ જાણી અમારા રોટલા ન છીનવી લે ! એટલા માટે એ લોકો એને સારુ કૂરથી કૂર ખને છે. જ્ઞાન મનુષ્યનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે, પણ એ જ જ્ઞાનથી આ મોઘજીવી લોકો મનુષ્યોને વંચિત રાખવા માંગે છે. એઓ મનુષ્યતાના શત્રુ છે. આ અજ્ઞાનતા, આ ધમંડ અને આ કૂરતાનું નિકન્દન થવું જ જોઈએ. મારે આ માટે લોકમત તૈયાર કરવો છે અને એવી તૈયારી કરવી છે કે જેથી કોઈ મનુષ્યાકાર જન્તુ મનુષ્યતાનું અપમાન ન કરી શકે.

ઓહ ! શિવકેશીના એ શબ્દો મને હજી સુધી ભેદી રહ્યા છે કે “ દયા કરીને મને મનુષ્ય ન સમજો ! મને પશુ સમજો ! ”

એના પર પડેલા ઘા જોવા માટે જ્યારે મેં એના શરીર પર હાથ લગાડ્યો ત્યારે એણે કહ્યું કે મને ન અડો ! હું ચાંડાલ છું ! ત્યારે મેં કહ્યું, આખર મનુષ્ય તો છો.

તેણે કહ્યું : “ મારા પર દયા કરો, મને મનુષ્ય ન સમજો. હું મનુષ્ય કહેવાવા આહતો નથી. હું જો પશુ હોત તો કાનમાં વેદજવાથી ન મારું શિર ફેંડાત, ન હું અછૂત કહેવાત. કોઈ જાનવર અછૂત કહેવાતું નથી, ફક્ત માણસ જ અછૂત કહેવાય

છે. ” કેટલા મર્મની વાત કહી તેણે. ખરેખર માણસ માણસ તરફ ધૂણા કરી કેટલો અધમ બની ગયો છે !

ઓહ ! વૈદિક ધર્મની હવા કેટલી વિકૃત થઈ ગઈ છે ! એ વિક્રિયાએ મનુષ્યની મનુષ્યતા છીનવી લીધી છે, કેટલાકને એણે પશુ અને કેટલાકને એણે નારકી બનાવી દીધા છે.

શિવકેશીની ચિકિત્સા માટે જ્યારે મેં વૈદ્યને બોલાવ્યો ત્યારે વૈદ્યે ઘા દેખવા માટે એને અડવાની ના પાડી. દ્વરથી દવા બતાવી ચાલ્યો ગયો. મારું પદ, વ્યક્તિત્વ પણ એની પાસે આ કામ ન કરાવી શક્યું. મારાં પદ અને વ્યક્તિત્વ કરતાં પણ વધી જાય એવી એની પાસે શક્તિ હતી લોકમતની. કોઈને વૈદ્યની બેપરવાઈ અનુચિત ન લાગી.

મેં ભાઈ નન્દિવર્ધનને આ વાત જણાવી ત્યારે તેમણે પણ કહ્યું: તે ચાંડાલને કેમ અડત ?

તાત્પર્ય એ કે પાપ આજ મનુષ્યસમાજનો સહજ સ્વભાવ બની ગયો છે. શાસનશક્તિ એનો કશો અવરોધ કરી શકતી નથી. હું રાજા આ સમ્રાટ બનીને પણ આ દિશામાં કંઈ કરી શકતો નથી. જગતની સેવા માટે જંગલમાં જવું પડશે. મહેલોમાં રહેવાથી નહિ ચાલે. પણ આ બધું બને કેમ ? અને ક્યારે ?

૨. ભીની આંખો

(૧) યશોદાદેવીની ભીની આંખો મારી આંખોની સામેથી ખસતી નથી. દુનિયાનાં દુઃખો અને અન્ધેરશાહી જોઈ મારું મન બેચેન તો પહેલેથી જ હતું, પણ કાલે શિવકેશીની દુર્દશા

જોઈ અને એ દુર્દશાને દૂર કરવામાં મારા અસામર્થ્યનેા અનુભવ કર્યો એથી રાતના એ ઝેઝેની ખૂબ વધી ગઈ. મને ઝેઝેન જોઈ યશોદાદેવીની ઝેઝેની મારાથી પણ ઘણી વધી ગઈ. એમણે ફરી ફરી મને મારી ઝેઝેનીનું કારણ પૂછ્યું. પણ હું શું બતાવત ! હું મનમાં ને મનમાં અચકાઈ રહ્યા કે મારી ઝેઝેનીના આ કારણ પર તો બધાં હસવા લાગશે. સાધારણ માણસનો સ્વભાવ તો એ છે કે એના ઉપર જ્યારે કોઈ સંકટ આવે છે ત્યારે તે ઝેઝેન બને છે; બીજના દુઃખમાં તે ફક્ત સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરી શકે છે, પણ સહાનુભૂતિ કરી શકતો નથી, દિનરાત ઝેઝેની રહેવી એ તો ઘણી છેટી વાત. અતઃ મારી ઝેઝેની એ શું સમજે ? એથી મારી ઝેઝેનીની વાત યશોદાદેવીને પણ કહેવાનું મન થતું નહોતું. પણ એમના અત્યાગ્રહથી મારે બધી વાત કહેવી પડી.

દુનિયામાં ફેલાયેલી તૃષ્ણા, અનીતિ, હિંસા, ધર્માન્ધતા, જાતિમદ વગેરેની વાતો જ્યારે મેં કહી ત્યારે દેવી શિર નીચું રાખી બધું સાંભળતાં રહ્યાં. પછી એમણે કહ્યું: દેવ, આપની કરુણા અગાધ છે અને આવા કરુણાશાલી પુરુષની પત્ની હોવાનું મને ગૌરવ છે, એમ છતાં આપને પ્રાર્થના કરું છું કે આપ ઝેઝેન ન થાઓ. આપણા દુઃખી થવાથી આપણું લુંટાયેલું સુખ સંસારમાં વહેંચાઈ નહિ જાય. લુંટાયેલું ધન વહેંચાઈ જઈ શકે છે, પણ લુંટાયેલું સુખ વહેંચાઈ જતું નથી.

મેં કહ્યું: પણ જ્યાં સુધી બીજઓનું દુઃખ આપણું દુઃખ ન બની જાય ત્યાં સુધી એને દૂર કરવાનો ગંભીર પ્રયત્ન આપણે શી રીતે કરી શકીએ તેમ છીએ ? બીજઓના દુઃખે

જેટલા વધુ દુઃખી આપણે થઈશું, પરોપકારને માટે એટલો જ વધુ પ્રયત્ન આપણો થશે. ગંભીર બેચેની વિના પ્રયત્ન પણ ગંભીર બની શકતો નથી. પ્રિયદર્શનાના કષ્ટને દૂર કરવા માટે તમે જેટલો પ્રયત્ન કરી શકો છો એટલો જ પ્રયત્ન શું કોઈ બીજી કન્યાને માટે કરી શકો છો ?

દેવી ક્ષણભર અટક્યાં, પછી બોલ્યાં—નથી કરી શકતી.

હું: એનું કારણ એ જ તો છે કે પ્રિયદર્શનાના કષ્ટથી જેટલી બેચેની તમને પેદા થઈ શકે છે તેટલી બીજાના કષ્ટથી નહિ.

દેવી: આપ બરાબર કહો છો.

પછી મેં ચહેરા પર જરા સ્મિત લાવીને કહ્યું: હવે તો તમે મારી બેચેનીનું કારણ સમજી ગયાં હશે.

શિષ્ટતાવશ દેવીએ મુસ્કાઈ લીધું, પણ મને એ સમજવામાં વાર ન લાગી કે એ મુસ્કાવાના રંગની નીચે ચિન્તાનો રંગ હતો, જે એ મુસ્કાવાના રંગથી ગાઢ હતો. થોડીવાર ચિંતા કરીને દેવીએ કહ્યું: આપનું કહેવું ઠીક છે, પણ મનુષ્ય અધિકથી અધિક આત્મકલ્યાણ જ કરી શકે છે. જગતને સુધારવાની ચિંતા કરીને પણ થવાનું શું ? જગત્ તો અપાર છે. આપણે એની ચિંતા કરીને પણ પાર પામી શકતા નથી, તો પછી આપણું જ કલ્યાણ કેમ ન કરીએ ?

દેવીની આ તાર્કિકતા જોઈ મને આશ્ચર્ય ન થયું. વાત એમ છે કે દેવીએ કળી લીધું છે કે મારો માર્ગ સર્વસ્વ-ત્યાગનો છે, અને એનાથી બચવા માટે તેઓ પોતાની બધી શક્તિ લગાવી રહ્યાં છે, બુદ્ધિ પર પણ જોર લગાવી રહ્યાં છે,

એથી જ તેઓ આવી દલીલો મૂકી શક્યાં. પણ મેં પોતાના પક્ષના સમર્થન માટે કહ્યું: આત્મકલ્યાણને માટે પણ જગત્ કલ્યાણ કરવાની જરૂર છે. જ્યારે ચારે બાજુ અનીતિ, અશાન્તિ અને જડતા ફેલાયેલી હોય ત્યારે આપણી નીતિ, શાન્તિ અને બુદ્ધિમત્તા સફલ થઈ શકતી નથી.

દેવી: એ ઠીક છે. આપ પોતાના સ્વજનો અને પરિજનોને તપાસો કે એઓમાં કયાંય અનીતિ, અશાન્તિ અને જડતા તો નથી? જો હોય તો આપ એમની ચિકિત્સા કરો. એથી આપને પણ સન્તોષ થશે અને એમનો પણ ઉદ્ધાર થશે.

ઓહ ! એમની આ વાત સાંભળીને તો મને એવું લાગ્યું કે દેવી બહારથી વિનીત અને શાન્ત રહીને પણ અન્દર ને અન્દર મારી સાથે બૌદ્ધિક મલ્લયુદ્ધ કરી રહ્યાં છે અને નવા નવા પેચ નાખી રહ્યાં છે. આમાં એમનો વાંક નથી. એમની વેદનાનો હું અનુભવ કરું છું. પણ કરું શું? મને જે સમ્યગ્દર્શન થયું છે એની સાર્થકતા આ નાનાસરખા ક્ષેત્રમાં ચેન કરવામાં નથી, કિન્તુ બધાની ખ્યાસ છિપાવવામાં છે. ધરાતલની અન્દર બધી જગ્યાએ પ્રવાહ વહી રહ્યા છે, પણ ઉપર દુનિયા ખ્યાસથી તડફૂડી રહી છે, મારું કામ કૂપ ખોદી અન્દર છુપાયેલું જળ બહાર લાવવાનું છે અને બધાંને જળ પીવાનો રાહ બતાવવાનું છે અથવા રાહ બનાવવાનું પણ છે. આ જ વાત જરા બીજા ઢંગથી સમજાવવા માટે મેં દેવીને કહ્યું: એક કૂતરો જ્યારે કયાંય ખેસવા ચાહે છે ત્યારે પગથી એકાદ હાથ જગ્યા સાફ કરી લે છે, અને એટલી સફાઈથી સન્તુષ્ટ થઈ ખેસી જાય છે, પણ એક આદમી એટલાથી સન્તુષ્ટ નથી થતો; તે

એ જરૂરી સમજે છે કે મારી પૂરી ઝુંપડી સાફ હો. જેઓ એનાથી પણ અધિક વિકસિત છે તેઓ એમ વિચારે છે કે કેવલ ઝુંપડી સાફ થવાથી જ શું થવાનું? જો ઝુંપડીની આસપાસ મલમૂત્ર ભરાઈ રહ્યું તો તે ઝુંપડીમાં કેમ રહી શકશે? જેઓ એમનાથી પણ અધિક વિકસિત હોય છે તેઓ વિચારે છે કે ઝુંપડીની આસપાસની સફાઈથી જ શું થવાનું? અગર નગરના બીજા રસ્તા મલમૂત્રથી ભરેલા રહે તો એવા નગરમાં રહેવાથી તો જવું-આવવું પણ બની શકશે નહિ. એથી એઓ ચાહે છે કે આખું શહેર સ્વચ્છ હો. નિઃસન્દેહ, આ બધું તેઓ પોતાને માટે ચાહે છે, પણ એમનો સ્વાર્થ આખા શહેરનો સ્વાર્થ સિદ્ધ થઈ જાય છે. એ જ તો પરકલ્યાણમાં આત્મકલ્યાણ છે અને એવું જ આત્મકલ્યાણ હું કરવા ઇચ્છું છું.

દેવી થોડી વાર મૌન રહ્યાં, અને પછી ધીરે ધીરે એમની આંખો ભીની થઈ અને પોપચા પર મોતી પણ બન્યાં.

મેં અત્યન્ત સ્નેહની સાથે દેવીના શિર પર હાથ રાખ્યો અને એમનું મસ્તક મારી છાતી પર ઢળી પડ્યું. મેં ખૂબજ પ્રેમલ સ્વરમાં કહ્યું: દેવી, તમે આટલાં ગભરાઓ છો? જરા તે અમરતાનું ધ્યાન તો કરો જે જગત્કલ્યાણને માટે સર્વસ્વ સમર્પણ કરનારાઓને અને એમના સંબંધીઓને મળે છે; અને આજ તો હું કંઈ કરી જ રહ્યા નથી. વિશ્વહિતને માટે નિષ્ક્રમણનો દિન તો છેટો હોય એમ જણાય છે. માતા-પિતા અને તમારી અનુમતિ વગર હું કદિ નિષ્ક્રમણ કરીશ નહિ. એમ છતાં એક વાત તમને કહું છું. તમે ક્ષત્રિયાણી છો,

હરેક ક્ષત્રિયાણીના પિતા, પુત્ર, પતિ યુદ્ધક્ષેત્રમાં જતા હોય છે અને ક્ષત્રાણી આરતી ઉતારી એમને વિદાય કરે છે. યુદ્ધ-ક્ષેત્રમાં વિદાય કરવા માટે કેવા કઠોર હૃદયની આવશ્યકતા છે એ કહેવાની જરૂર નથી; અને એવું જ હૃદય ક્ષત્રિયાણીને મળેલું હોય છે. તો પછી તમારા હૃદયમાં આટલી કાતરતા કેમ?

દેવીએ કહ્યું: દેવ, ક્ષત્રાણી વિદાયની આરતી ઉતારે છે, પણ તે વખતે અન્દર-ને-અન્દર તે પોતાનાં આંસુઓને જે પી જાય છે તે કેવળ એ જ આશા ઉપર કે ફરી કોઈ દિવસે તે સ્વા-ગતની આરતી પણ ઉતારશે. પણ નિબંધમણમાં આ આશા ક્યાં ?

આમ કહેતાં કહેતાં દેવીનું ગળું ભરાઈ આવ્યું અને મારા ખોળામાં માથું છુપાવી તેઓ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોવા લાગ્યાં.

મારી આંખો પણ ભરાઈ આવી અને ગળું પણ ભરાઈ ગયું, એથી હું ફરી કંઈ કહી શક્યો નહિ. સ્નેહથી એમના શિર પર અને પીઠ પર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. ઘણીવારે એમણે માથું ઊઠાવ્યું અને ભીની આંખોથી મને જોવા લાગ્યાં.

તે ભીની આંખો મને આ વખતે પણ દેખાઈ રહી છે.

૩. ફીકો વસન્ત

પન્દર દિવસથી યશોદાદેવીના વ્યવહારમાં ઘણું અન્તર જોઈ રહ્યો છું. પ્રેમ એછો થઈ ગયો છે એમ નથી, પણ એમાં ભય, આશંકા ભળવાથી આદર વધી ગયો છે. મારી સૂચનાઓનું તુરત શીઘ્રાતિશીઘ્ર અને ઠીક-ઠીક પાલન થાય એનું અધિકથી અધિક ધ્યાન રાખવામાં આવે છે.

જાણે કે હું ઘરનો આદમી નહિ, પણ બહારનો અત્યા-

દરણીય અતિથિ છું. હું કોઈ અગવડના કારણે જરા પણ અપ્રસન્ન ન થવા પામું એની પૂરી ચેષ્ટાઓનું કળ એ આંખું કે આ વર્ષનો વસન્ત ફીકો પસાર થઈ રહ્યો છે.

ગત વર્ષ આ જ વસન્તના દિવસો હતા, દેવીએ તે દિવસે સખીઓની સાથે મળીને માળાઓ ગૂંથી હતી, એટલામાં પહોંચ્યો. હું અને મેં હમ્મીને કહ્યું: આજ તો ફૂલોનો ઢર ભેગો કર્યો છે, કામદેવની આયુધશાળા પર છાપો માર્યો છે શું ?

મારી વાત સાંભળી બધી હસવા લાગી. કેટલીક શરમાઈ પણ. પણ બોલકણી વાસન્તી બોલી: પણ કુમાર, કામદેવની આયુધશાળા લૂંટતાં લૂંટતાં સખીની આંગળીઓ થાકી ગઈ છે.

મેં કહ્યું: તો તમે બધી શા માટે છો ? તમારાથી એટલું પણ ન થયું કે સખીની આંગળીઓ દબાવી એમની થકાવટ દૂર કરી દેતે ?

પણ વાસન્તી ન શરમાઈ, ન તો ચૂપ રહી. એણે તરત જ જવાબ આપ્યો કે એ બધું અમે કરી ચુક્યા, પણ કોમલાંગી-ઓના દબાવવાથી થકાવટ શી રીતે દૂર થઈ શકે, એ માટે તો કુમારસરખા સુશક્ત હાથ નેઈએ.

બધાનો અદ્દહાસ હવામાં ગુંજી ઊઠ્યો, અને મેં આગળ જઈ દેવીના બંને હાથ પકડી લીધા અને આંગળીઓ દબાવવા લાગ્યો. દેવી શરમાઈ ગયાં, એમણે આંગળીઓ છોડાવવાનું નાટ્ય કર્યું, પણ આંગળીઓ છોડાવી નહિ. બધી મુસ્કાવા લાગી. ગતવર્ષનો વસન્ત આવો જ રસીલો હતો. આ વર્ષનો વસન્ત ફીકો છે. દેવીએ માળાઓ આ વખતે પણ બનાવી છે,

નૃત્ય પણ થયાં છે, શૃંગાર પણ થઈ રહ્યો છે, મને રિઝવવામાં પણ આવે છે, પણ તે ઉન્મુક્તપણું નથી જેવું હરસાદ રહ્યા કરતું હતું. દેવીના ચહેરા પર એ દેખાઈ રહ્યું છે કે એમને આ વખતે આ કામમાં શ્રમ લાગે છે. પહેલાં તેઓ મને પોતાનો સાથી સમજતાં હતાં, એથી મને ખાંધી રાખવાનો પરિશ્રમ એમને નહોતો કરવો પડતો; હવે એઓ સમજે છે કે હું ભાગી જવાનો છું, એથી એઓ સેવાથી, શિષ્ટતાથી, વિનયથી મને ખાંધી રાખવા ચાહે છે. હવે હું એમનો સહચર નહિ, પણ આરાધ્ય છું. મારું સ્થાન હવે એમણે પહેલા કરતાં ઊંચું કરી દીધું છે, એટલું ઊંચું કે વસન્તનો રસ એટલી ઊંચાઈ સુધી ચડવા પામતો નથી. આમ હમણાં વસન્ત ફીકે પડી ગયો છે.

હું હાલમાં દુવિધામાંથી પસાર થઈ રહ્યો છું. જગત પોતાની મૂંગી આહોથી મને બોલાવી રહ્યું છે, પણ અહીંયાં હું આંસુઓથી ઘેરાયેલો છું. જગતના પ્રત્યે મારું જે કર્તવ્ય છે તે મને દુવિધામાં નાખી રહ્યું છે. એક ખુદ્દિ કહે છે કે જગતની સેવા માટે ઘરથી નિકળ ! બીજી કહે છે કે એક નિરપરાધ પત્નીને અવૈધવ્યમાં પણ વૈધવ્યની યાતના દેવાનો તને શો અધિકાર છે ? કમમાં કમ તું ત્યાં સુધી ઘર નથી છોડી શકતો જ્યાં સુધી તેઓ તને દિલથી અનુમતિ ન આપે; પણ તે કંઈ પત્ની છે જે આવા કાર્યને માટે પતિને અન્ત:-કરણથી અનુમતિ આપી દે. અને માતાજી ! એમનું શું પૂછવું ? તેઓ તો શાયદ મારા જવાની વાત સાંભળતાં જ આંસુઓની નદી વહાવવા લાગશે. પત્ની તો લજ્જવશ, સંકોચવશ

કુંભારના નિભાડાની આગની પેઠે અન્દરનેઅન્દર જ બળતી રહી શકે છે, પણ માતા તો જ્વાલાની જેમ બળવાની. એમ લાગે છે કે મારે આ માટે કેટલાંક વર્ષ રોકાઈ જવું પડશે. છઠ્વીસ વર્ષની ઉમ્મર થઈ ચુકી છે, માટે અમુક જ વર્ષ વધુ રોકાઈ શકું તેમ છું, પણ ન માલૂમ કયાં સુધી રોકાવું પડે.

ઠીક તો છે, મારા સંકલ્પની પરીક્ષા પણ તો થવી જોઈએ. એ પણ તો માલૂમ પડવું જોઈએ કે તે ક્ષણિક આવેગ નહોતો. એ દરમિયાન મારા વિચાર પત્નીના મનમાં પણ ઉતારવા જોઈએ. યા તો મારે વિવાહ કરવો જ નહોતો અને કર્યો છે તો ઝટકે મારી તોડવાની નિર્દયતા ન કરવી જોઈએ. અને આ રાહ જોવામાં એક લાલ એ પણ છે કે ભવિષ્યની તૈયારી માટે મને પુરતો અવસર મળે છે.

હા, એ ખરું છે કે આજકાલ મારી જેવી મનોવૃત્તિ છે એ જોતાં આ વસન્ત ફીકે જઈ રહ્યો છે. મને પોતાની ચિન્તા નથી; મને જેવો તો વસન્ત એવો ગ્રીષ્મ; છતાંય હું ચાહું છું કે મારા કારણે દેવીનો વસન્ત ફીકે ન જાય. હું એમને કહી દેવાનો છું કે મારા તરફથી તેઓ નિશ્ચિન્ત રહે. જ્યારે હું તેમને મારા ધ્યેય અને કર્તાવ્યની સચ્ચાઈ સમજાવી દઈશ અને તેમની અનુમતિ લઈ લઈશ ત્યારે જ નિષ્ક્રમણ કરીશ. તેઓ પ્રસન્ન રહે, ઉન્મુક્ત રહે, પોતાના વસન્તમાં ફીકાપણું ન લાવે.

૪ આંસુઓનું દ્વન્દ્વ

વિચાર કર્યો હતો કે આજ દેવીને આશ્વાસન આપીશ. એમની સાથે આજે ડીકડીક વાતચીત પણ થઈ, પરંતુ

એમની જ તરફથી ચર્ચા કંઈક એવી છેડાઈ કે વાત ક્યાંની-ક્યાં જઈ પહોંચી. વાત એમણે જ છેડી, પણ એક પત્નીની પેઠે નહિ, કિન્તુ એક જિજ્ઞાસુ શિષ્યાની જેમ. બોલ્યાં કે:—

સંસારમાં બે પ્રકારના પ્રાણી શું કામ બનાવવામાં આવ્યા-નર અને માદા ? શું એક જ પ્રકારના પ્રાણી બનવાથી કામ ન ચાલત ?

પ્રશ્ન સાંભળી હું દેવીના મુખની તરફ એકીટસે જોઈ રહ્યો. એમની આંખો નાચની તરફ હતી એથી આંખથી આંખ ન મળી. ક્ષણભર ચૂપ રહી મેં કહ્યું:

કામ ચાલત કે નહિ એ વાત જવા દો, પણ એ બતાવો કે કામ ચાલત તો શું સારું હોત ?

આમ કહીને હું મુસ્કાવા લાગ્યો. એમણે આંખો ઊંચી કરી અને શરમાઈને ફરી નીચી કરી લીધી. મુસકાન એમના મુખ ઉપર પણ ખેલવા લાગ્યું. એમણે શિર નીચે રાખીને જ કહ્યું: હું શું જાણું ? આપ જ બતાવો.

મેં કહ્યું તમે જાણો છો, પણ પોતાના મનની વાત મારા મુખથી પણ કહેવરાવવા ઈચ્છો છો.

મારી વાત સાંભળતાં જ એમનું મુસકાન હાસ્ય બની ગયું અને લજ્જાનો ભાર એટલો વધ્યો કે એમનું મસ્તક ઝુકીને મારી જાંઘ પર આવી ગયું.

મેં પીઠ પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું: તમારી મતલબ સમજું છું દેવી ! પણ પહેલાં શાસ્ત્રીય પ્રશ્નનો શાસ્ત્રીય ઉત્તર જ આપું છું:

કાર્યકારણની પરંપરાથી સૃષ્ટિ છે અને હરેક કાર્યને માટે નિમિત્ત અને ઉપાદાન બે કારણોની જરૂર છે. બે કારણોમાંથી એક પણ કમ થઈ જાય તો કાર્ય ન થાય, સૃષ્ટિ અટકી જાય, નષ્ટ થઈ જાય. પ્રાણિસૃષ્ટિમાં નારી ઉપાદાન છે અને પુરુષ નિમિત્ત. અતઃ બેમાંથી એકના વિના કામ કેવી રીતે ચાલત ?

આ તો થઈ તત્ત્વજ્ઞાનની વાત અને સૃષ્ટિની અનિવાર્યતાની વાત; પણ સૃષ્ટિના સૌન્દર્ય અને રસની દૃષ્ટિએ પણ નર-નારી આવશ્યક છે એ વાત કહેવાની તો જરૂર પણ જણાતી નથી.

મારી વાત સાંભળી દેવી ચૂપ રહ્યાં, એ માટે નહિ કે મારી વાતથી એમને સન્તોષ થઈ ગયો. પણ ક્રૂર એ માટે કે વધારે ઉત્તર-પ્રત્યુત્તર કરવાથી ક્યાંય મારો અવિનય ન થઈ જાય. કિન્તુ હું એમના મનની વાત સમજતો હતો, અતઃ એમને બોલવાના સંકેતમાં ન નાખતાં મેં કહ્યું:

હવે તમે કહેશો કે જો આમ છે તો કેઈ માણસો સંસારના આ સૌન્દર્યને નષ્ટ કરવાની અથવા રસને સૂકવી દેવાની વાત શું કામ કરે છે ? તેઓ શા માટે દુનિયાથી ભાગી નિમિત્ત-ઉપાદાનનો સહયોગ તોડી નાખે છે ? આ જ છે ને તમારા મનની વાત ?

દેવીએ શિર ઊઠાવ્યું અને કરુણામિશ્રિત મુસકાનની સાથે શિર હલાવી સ્વીકૃતિ પ્રકટ કરી.

મેં કહ્યું: આ જ હું તમને સમજાવવા ઇચ્છું છું. આજ સંસારનો આ રસ હુંટાઈ ચૂક્યો છે, સૌન્દર્ય નષ્ટ થઈ ચુક્યું છે. રસ અને સૌન્દર્યનો છોડવો જિગે અને ફૂલે, ફળે એને

માટે મારે મારું જીવન બીજની જેમ માટીમાં મેળવવું છે. આ રસ મનુષ્યમાત્રનો નહિ, પ્રાણીમાત્રનો છે. પણ જ્યારે જોઈ છું કે એક ગાયની આગળ એના સાથી-બળદ-ના ધર્મના નામ પર કકડા-કકડા કરી દેવાય છે ત્યારે તે ગાય અને બળદના જીવનનો રસ કેટલો અચવા પામે છે ? એ જ દશા ભેંસ-પાડો, બકરી-બકરો, હરિણી-હરિણ વગેરેની છે. ખેર, પશુઓની વાત જવા દો, પણ તે દિવસે શિવકેશીના મસ્તકથી પગ સુધીની બધી હાડકાઓ ભાંગી નાખેલી એથી એ શિવકેશી અને એની શિવકેશીનીના જીવનમાં કેટલો રસ અચેલો ? તે દિવસે પંડિતોનાં દલોએ એકબીજાનું શિર ફેડેલું ત્યારે તેમનાં કુટુંબોમાં રાત્રિએ કયો રસ વહ્યો હશે ? સાથીના અતિભોગ અને વ્યભિચારથી પતિ-પત્નીના જીવનમાં કેટલો રસ રહી જતો હશે ? સંસારની સમ્પત્તિ જ્યારે એક તરફ ખેંચાઈ ભેગી થાય છે ત્યારે બીજી તરફ લોકો દાણા દાણા માટે મોહતાજ (લાચાર) બની જાય છે ત્યારે તે કંગાલોના જીવનમાં કેટલો રસ રહી જતો હશે ? આ બધાં રસને સૂકવી નાખનારાં પાપ છે. એ પાપોને નિર્મૂલ કરવા માટે મારે જીવન અપાવવું છે. આ પાપ જો ન હોત, દુનિયામાં દુઃખ ન હોત તો મારે જીવન અપાવવાનો વિચાર કરવો ન પડત.

સાંભળીએ છીએ કે એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે અહીંયાં કોઈ પાપ નહોતું. જન્મથી મરણ સુધી દમ્પતિ આનન્દમય જીવન વિતાવતાં હતાં. તે સમયે ન તો કોઈ ધર્મ-તીર્થ હતું, ન કોઈ તીર્થંકર, ન આચાર્ય; અને પ્રજા મરીને દેવગતિમાં જતી હતી. આજે માણસે માણસનો રસ

હૂંટી લીધો છે અને કોઈ શક્તિ એને રોકવા પામતી નથી, માટે એનામાં મનુષ્યતાના ભાવ ભરવા માટે મારા જેવા જાગરિત માણસે જીવન અપાવવું જરૂરી છે.

વાતનીવાતમાં હું એક પ્રવચન જેવું કરી ગયો. દેવી પણ ધ્યાન દઈ મારું વક્તવ્ય સાંભળતાં રહ્યાં અને એ પૂરું થતાં પણ કંઈ ન બોલ્યાં, પણ એમના ચહેરા પરથી જણાઈ આવતું હતું કે એઓ કંઈ કહેવા ચાહે છે. હું પણ ઉત્સુકતાથી એમના મુખ તરફ એવી રીતે જોતો રહ્યો કે જાણે હું કંઈક સાંભળવા ચાહું છું.

ઘણા સંકોચથી અને ધીમા સ્વરમાં એમણે કહ્યું કે આપના પ્રયત્નથી જરૂર દુનિયાનાં ઘણાંખરાં દુઃખો દૂર થશે, પણ પ્રકૃતિએ જ પ્રાણીને શું કંઈ આપ્યું દુઃખ દઈ રાખ્યું છે ? એનું શું થશે ?

મેં કહ્યું : મારા પ્રયત્નથી જ દુનિયાનાં બધાં પાપ દૂર નહિ થઈ જશે, અને પ્રાકૃતિક કષ્ટો પણ બન્યાં રહેવાનાં, એમ છતાં માણસને એમનાથી બચાવી શકાય છે. અને એ બધું બની શકે છે મનુષ્યને જીવનમુક્ત બનાવીને. જીવનમુક્તિ, મુક્તિ આ મોક્ષનો પાઠ પણ મનુષ્યને આપવો છે. સંભવ છે કે આ મોક્ષ જ મનુષ્યનાં બધાં દુઃખો પર વિજય પ્રાપ્ત કરવાનું અમોઘ અને અન્તિમ શસ્ત્ર હોય.

દેવી થોડીવાર ચૂપ રહ્યાં, પછી મુસ્કાયાં, પછી એમણે હસતાં હસતાં કહ્યું : ઠીક છે મોક્ષનો જ પાઠ પઢાવો ! અને એને માટે પહેલી શિષ્યા મને બનાવો !

દેવીને માહું ન લાગે એ માટે જવાબમાં મેં પણ હસી દીધું, પણ એ હાસ્ય વધુ વખત ન ટકી શક્યું. મેં ગંભીર-પ્રાય બનીને કહ્યું: મોક્ષનો પાઠ પઢાવવાના પહેલાં તો મારે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો પડશે અને એની પરીક્ષાઓમાં ઉત્તીર્ણ થવું પડશે. મુક્ત જ મુક્તિનો પાઠ પઢાવી શકે છે, બીજાઓને મુક્ત બનાવી શકે છે.

દેવી થોડીવાર ચૂપ રહ્યાં, પછી બોલ્યાં: સારું, મુક્તિનો અભ્યાસ કરો! હું મુક્તિસાધકની સેવા કરીને જ પોતાને કૃતકૃત્ય સમજીશ.

હું: પણ વૈભવ અને વિલાસની સાથે સેવા કરાવતા રહીને મુક્તિની સાધના નથી થતી અને એની પરીક્ષા દેવી એ તો વળી વધારે કઠિન છે. ઘોરાતિઘોર સંકટો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યા વિના અને સંકટોમાં સ્થિર રહ્યા વિના કેમ સમજી શકાય કે હું મુક્ત છું. એ પરીક્ષા ઘરમાં નહિ, વનમાં થશે.

સંભવતઃ ચર્ચા કંઈક વધુ આગળ ચાલત, પણ એટલામાં આવી ગઈ વાસન્તી. આજ એ હાંસીખોર યુવતીના ચહેરા ઉપર પણ હાસ્ય નહોતું. આ તરફ અમારા બંનેની ગંભીર ચર્ચાએ પણ અમારા બંનેના ચહેરા ગંભીર બનાવી દીધા હતા. એથી એ આવીને ચૂપચાપ બેસી રહી. મેં પૂછ્યું: કંઈ ખાસ વાત છે વાસન્તી ! ?

વાસન્તીએ કહ્યું: જી હા, ચાંડાલવસ્તીથી માધુરિક આવ્યો છે અને કહી રહ્યો છે કે આજ સવારે શિવકેશી મરી ગયો.

“ મરી ગયો ! ” મેં આશ્ચર્યપૂર્વક દોહરાવ્યું.

મારા માથાથી પગ સુધી જાણે એક જવાળા સળગી ઊઠી. બેચેનીથી હું આમતેમ આંટા મારવા લાગ્યો. આમ તો કોઈ ચાંડાલના મરવાના સમાચારનો એક રાજકુટુંબમાં કોઈ અર્થ નથી હોતો, પણ દેવીની સામે અર્થ હતો, વાસન્તીની સામે પણ હતો. કેમકે તેઓ જાણતાં હતાં કે જ્યારથી શિવ-કેશી ધાચલ થયો છે ત્યારથી જ હું તેની ચિકિત્સા કરાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું અને પ્રતિદિન તેની સૂઘ લેવા માધુરિકને મોકલ્યા કરું છું, બીજો તો કોઈ જવાને તૈયાર પણ નથી થતો. મને તો કોઈએ પણ શિવકેશીને ઘેર જવા ન દીધો. એના મરવાના સમાચાર સાંભળીને પણ હું એને ઘેર ન જઈ શક્યો ! શાયદ એથી સમાજની મર્યાદામાં પ્રલય મચી જત ! માતાપિતા અને ભાઈ નન્દિવર્ધનનું સિંહાસન પણ હાલી ઊઠત !

હું દેવીના ઓરડામાંથી નિકળી મારા ઓરડામાં આવી ગયો. દેવીને હું કંઈ સાન્ત્વન ન આપી શક્યો. દેવાની મનોવૃત્તિ પણ રહી નહોતી. ચર્ચા પણ ક્યાંયથી ક્યાંય જઈ પહોંચી હતી. મારા ઓરડામાં આવી હું આંટા મારવા લાગ્યો, પાંજરામાં પડેલા સિંહની જેમ હું આમતેમ ટહેલતો રહ્યો. વારે વારે મારી આંખોની સામે શિવકેશીની વિધવાનું અશ્રુપૂર્ણ મુખ-મંડલ ધ્રુમવા લાગ્યું અને ક્ષણવારમાં એની જ સાથે ધ્રુમવા લાગ્યાં લાખો શિવકેશિનીઓનાં અને લાખો પશુઓનાં આંસુ નીતરતાં મુખમંડળો પણ. મારા કાનમાં એમનાં આકન્દન સંભળાવવા લાગ્યાં-ઓ ! વર્ધમાન ! ઓ ! વર્ધમાન ! અમને બચાવ ! અમને બચાવ ! આંસુઓની ધારા સિવાય તને ચડાવવા માટે અમારી પાસે કંઈ નથી.

જગતનાં આંસુ મને પોતાની તરફ ખેંચી રહ્યાં છે અને ધરનાં આંસુ મને કેદ કરી રહેલ છે. આંસુઓમાં દ્વન્દ્વ મર્યું છે. ક્યારે કોનો વિજય થશે, કોને ખબર ?

૫. માની શક્તિ

આજે માતાજીએ મને બોલાવ્યો હતો એટલે હું એમના ઓરડામાં ગયો. માતાજીની વત્સલતાનું શું પૂછવું ? પણ એની સાથે આજે તેઓ પણ કંઈ આદર જેવું કરવા લાગ્યાં. વત્સલતા અને આદરનો મેળ કંઈક વિચિત્ર જેવો બને છે, એથી એ કંઈક અસ્વાભાવિક જ લાગ્યો. આજ હું એમનો ચરણસ્પર્શ પણ કરવા ન પામ્યો કે એમણે વચમાં જ પકડીને મને પોતાની બરાબરીએ શય્યા પર બેસાડ્યો. એક દાસી આવી પંખો કરવા લાગી, બીજી સુવર્ણઝારીમાં સુગન્ધિત જળ લઈ ઊભી રહી. આ પ્રકારની સગવડ જો કે માતાજીને ત્યાં મને પહેલાં પણ મળતી રહી છે, પણ આજ જે શીઘ્રતા હતી, જે સમ્બ્રમ હતો તે પહેલાં નહોતાં થતાં. સમજી ગયો કે યશોદા-દેવીના દ્વારા મારા માનસસમાચાર અહીંયાં પહોંચી ગયા છે.

માતાજીએ મારા ચિયુક (હડપચી)ને હાથ લગાવી કહ્યું: બેટા, સાંભળું છું કે આજકાલ તમે બહુ ઉદાસ રહો છો. અગર કોઈના તરફથી કંઈ અપરાધ થઈ ગયો હોય તો તમે ઈચ્છાનુસાર દંડ આપી શકો છો, પણ આ પ્રમાણે ઉદાસ બનવાની શી જરૂર ?

મેં કહ્યું-અપરાધ બદલ જે લોકોને હું દંડ દઈશકું છું તેઓમાંથી કોઈએ કોઈ અપરાધ કર્યો નથી; બલકે એમની

સામે તો હું પોતે અપરાધી છું, કેમકે એમને ચિન્તિત અને દુઃખી કરી રહ્યો છું. પણ જેઓ વાસ્તવમાં અપરાધી છે તેમને દંડ દેવાની શક્તિ ન મારામાં છે, ન તમારામાં, ન ભાઈ નન્દિવર્ધનમાં છે, ન પિતાજીમાં.

માતાજી મારી વાત સાંભળતાં જ પહેલાં તો આશ્ચર્ય-ચકિત બની ગયાં, પછી મોઢા ઉપર રોષ પથરાઈ ગયો, પછી જરા જોશપૂર્વક બોલ્યાં: વર્ધમાન ! બોલો તો તે દુષ્ટ કોણ છે જે મારા બેટાનો અપરાધ કરીને હજુ સુધી જીવિત છે ? જરા એનું નામ-ઠેકાણું તો સાંભળું.

હું: હું સમજું છું કે, માતાજી, એમનું નામ-ઠેકાણું યશોદાદેવીએ તમને બતાવી દીધું હશે.

માતાજી-શું શિવકેશીને ધાયલ કરવાવાળા બ્રાહ્મણોથી તમારી મતલબ છે ?

હું: ન કેવળ તે બ્રાહ્મણોથી, પણ હજારો શિવકેશીઓને ધાયલ કરવાવાળા લાખો બ્રાહ્મણોથી ! લાખો મૂંગાં પશુઓનાં ખૂનનો કીચડ બનાવવાવાળા હજારો રાજન્યો અને ઋષિ-મન્યોથી !! નીતિસદાચારની હત્યા કરવાવાળા હરેક મનુષ્યાકાર જન્તુથી મારી મતલબ છે !!! તે બધા અપરાધી છે.

માતાજી સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. ઘણીવાર સુધી એમના મુખથી એક શબ્દ પણ ન નિકળ્યો. પછી ગહરો શ્વાસ લઈને બોલ્યાં: બેટા, તમે મનુષ્ય નથી, દેવતા છો. તમે મને રાજમાતા નહિ, દેવમાતા બનાવી છે. ખરેખર તમે કેટલા મહાન્ છો. એમ છતાં તમે જે અપરાધીઓની વાત કરો છો તેમને કોણ દંડ

આપી શકે છે ? મનુષ્ય તો આપી જ નથી શકતો, પણ દેવતા પણ નથી આપી શકતા. આવા અસંભવ કાર્યની શું કામ ચિન્તા કરો છો મારા લાલ !

પાછલી વાત બોલતાં બોલતાં માતાજીની આંખો ભીની થઈ ગઈ અને એમનો અંચલ આંખો મસલવા લાગ્યો.

માતાજીની આ વેદના જોઈ મારું હૃદય પીડાવા લાગ્યું, છતાં મેં ધીરજથી ઉત્તર આપ્યો:

માતાજી, ખરેખર દેવતા આ કામ નથી કરી શકતા, કેમકે દેવતા કૃતકૃત્ય હોય છે, પણ મનુષ્ય કૃતકૃત્ય નથી હોતો, તે કર્તવ્યકૃત્ય હોય છે, કર્મઠતા જ એનું જીવન છે. તે અસંભવને સંભવ કરી શકે છે. હું જગત્ને જીતીશ અને એને બદલી નાખીશ.

મારાં ઓજસ્વી વાક્યો સાંભળી માતાજીના ચહેરા પર ફરી તેજ દેખાવા લાગ્યું. એમણે પ્રસન્નતાથી મારા મસ્તક પર હાથ ફેરવતાં કહ્યું: સારી વાત છે બેટા, તમે જગદ્વિજયી બનો ! ચક્રવર્તી બનો ! દુનિયાને જીતી અનીતિ-અન્યાય બધા દૂર કરી દો ! આ ઉદાસીનતા છોડો.

મેં કહ્યું: મા ! હું એથી જ તો ઉદાસીન બન્યો છું. ઉદાસીન બન્યા વિના તો જગત્ને જોઈ પણ નથી શકતો.

માતાજી મારા મોં તરફ જોતાં રહ્યાં. મેં કહ્યું: ઠીક જ કહું છું મા ! ઉદાસીનનો અર્થ છે હાર-આસીન, અર્થાત્ ઉપર બેઠેલો. જે બેઠેલો વધારે ઉદાસીન અર્થાત્ ઉપર બેઠેલો હોય છે તે તેટલું જ વધારે દેખી શકે છે. ભૂતલ પરથી બેઠેલો

હરનું દેખાય છે. પ્રાસાદ ઉપર બેસીને જોવાથી એથી વધુ વધારે દેખાય છે. ગિરિશૃંગ પર બેસી દેખવાથી એથી પણ વધારે. જે જેટલો વધારે ઉદાસીન, તે તેટલો જ વધારે દ્રષ્ટા.

માતાજી મારી વાતો સાંભળી ચક્રિત તો થઈ ગયાં પણ સન્તુષ્ટ ન થયાં. એમણે સન્દેહના સ્વરમાં પૂછ્યું: પણ ઉદાસીન થવાથી ચક્રવર્તી કેમ બની શકશે બેટા ?

મેં કહ્યું: મારે ચક્રવર્તી બનવાની જરૂર નથી મા ! ચક્રવર્તી બનીને પણ હું એ અપરાધીઓને દંડ નથી દઈ શકતો જેમનો ઉલ્લેખ હમણાં હું કરી ચુક્યો છું. રામચન્દ્રજી ચક્રવર્તી હતા, સમ્રાટ હતા, પણ તેઓ શું કરી શક્યા ? એક શૂદ્રના તપસ્યા કરવા ઉપર એમને ઈચ્છા ન હોવા છતાં એનો વધ કરવો પડ્યો. ચક્રવર્તી લોકોના હૃદય પર શાસન નથી કરી શકતો, અને હૃદયપરિવર્તન કાર્ય તો એને માટે અસંભવ છે. એવો ચક્રવર્તી બનીને હું શું કરવાનો ?

માતાજી ફરી બેચેન બન્યાં, પણ તેઓ વધુ કંઈ ન બોલી શક્યાં. ફક્ત એટલું જ કહ્યું-તો પછી ?

મેં કહ્યું: મારે એને માટે બહુ ભારે સાધના કરવી પડશે મા ! નિષ્ક્રમણ કરવું પડશે, વર્ષો લગી તપસ્યા કરવી પડશે અને કલ્યાણનો માર્ગ બનાવી દુનિયાને એની આંખી બતાવવી પડશે. એક મહાન્ આધ્યાત્મિક જગત્ની રચના કરવી પડશે.

માતાજી કાતર સ્વરમાં બોલ્યાં: એ ઠીક છે બેટા ! તમે જગત્નું કલ્યાણ કરશો, એનો તાપ હરશો, પણ શું માના સંબંધમાં તમારું કોઈ કર્તવ્ય નથી ?

હું: હું એનો અસ્વીકાર નથી કરતો મા !, પણ આશા કરું છું કે તમે મને જગતકલ્યાણને માટે સમર્પિત કરવાની ઉદ્ધારતા બતાવશો. સાથે જ મને એ પણ વિશ્વાસ છે કે મારા ન રહેવા છતાં ભાઈ નન્દિવર્ધન તમારી સેવામાં કોઈ પ્રકારની કોઈ કમી ન રાખશે.

માતાજી જરા ઉત્તેજિત જેવાં થઈ ગયાં અને બોલ્યાં: હા, હા, કમી શું હશે ? રોટી મળી જ જશે, પેટ ભરાઈ જ જશે. પણ કેમ વર્ધમાન ! શું જીવનનો બધો આનન્દ પેટમાં જ રહે છે, મનથી કોઈ સંબંધ નહિ ?

હું: એવું તો હું કેમ કહી શકું ? મન ન ભરાય તો પેટ ભરાવાથી શું વળશે ?

મા : ત્યારે તમે વિચારો કે જેનો જીવાન પુત્ર વિખૂટો પડે તે માનું મન ભરાશે ? અરે ! મન ભરાવાની વાત જવા દો પરન્તુ સુહાગ તો નારીનું સહુથી મોટું ધન છે, પણ જેની પુત્રવધૂ વિધવા ન હોવા છતાં વિધવાની જેમ જીવન વિતાવશે તે કયા મોઢે પોતાના સુહાગનો અનુભવ કરશે ? ચશોદા મોઢેથી કંઈ કહે ચા ન કહે, પણ સામે આવતાં જ એની આંખો મને પૂછશે કે, કેમ મા ! આ જ હાલત માટે તમે મને પોતાની પુત્રવધૂ બનાવી હતી ? બોલ તો બેટા ! તે વખતે હું તેને શું ઉત્તર આપીશ ? અને કેમ એને મોટું બતાવી શકીશ ?

હું ચૂપ રહ્યો.

માએ ફરી અત્યન્ત કરુણ સ્વરમાં કહ્યું: તારા જવાથી

આપું જગત્ એની હાંસી ઉડાવશે ! એનાં સુહાગચિહ્નો
એને પૃથ્થશે-હવે અમારો બોલો શા માટે ?

હવે તું જ બતાવ, એની આવી દુર્દશા દેખી મને કેમ
તો નીંદ આવશે ? કેમ અનાજ ગળે ઊતરશે ? આંસુ વહાવતાં
વહાવતાં તો આંખોનાં આંસુ પણ સુકાઈ જશે, પછી આ
સૂકી અને ફાટેલી આંખોથી કેમ દુનિયા દેખી શકીશ ? શું
જીવનના અન્તમાં મારે આ નરકયાતના સહેલી પડશે ? માટે
બેટા ! તારે જે કરવું હોય તે કર. આધ્યાત્મિક જગત્નો
મહેલ ખડો કર, પણ તે બધું મારી ચિતા ઉપર. મારી
ચિતા યા મારી લાશ બધો બોલો ઉઠાવી લેશે, પણ આ
બૂઠી મામાં એટલી શક્તિ નથી, બેટા ! મારી જિન્દગી સુધી
તો તારે ઘરમાં જ રહેવું પડશે.

આ પ્રમાણે કહીને માએ ઠીક-ઠીક જોરથી મારો હાથ
પકડી લીધો, જાણે કે તેઓ કોટપાલ (કોટવાળ) હોય
અને હું કેદી !

પછી તેઓ બોલ્યાં : કહો ! કહો ! બેટા ! શું આ બૂઠિયા
માનો કમજોર હાથ ઝટકે દઇ છોડાવવા આહો છો ?

હવે હું કહેત શું ? સાંકળ તોડી શકતો હતો, પણ
વાત્સલ્યમયી માતાનો હાથ છોડાવવાની શક્તિ ક્યાંથી લાવત ?
માના હાથને ઝટકે દેવા માટે મનુષ્યતાનું બલિદાન જોઈએ,
પશુતાનો ઉન્માદ જોઈએ, તે મારામાં નથી, આવી પણ શકે
નહિ. એટલે મેં કહ્યું : તમારો હાથ છોડાવવાની શક્તિ મારામાં
નથી મા ! અતઃ હું તમને વચન આપું છું કે તમારા
જીવનપર્યન્ત હું નિષ્ક્રમણ નહિ કરીશ.

માએ એકદમ મને છાતીએ લગાવી લીધો, મારા શિરને વારંવાર ચૂમ્યું અને એવી રીતે મુક્તપણે રોવા લાગ્યાં કે જાણે, હું વર્ષોથી કયાંય ગૂમ થઈ ગયો હતો અને આજે જ મળ્યો છું.

આમ, અનિશ્ચિત કાળ માટે નિષ્ક્રમણ બંધ રહ્યું છે. હવે ઘરમાં જ અભ્યાસ કરવાનો છે.

૬ અધૂરી સાન્ત્વના

આજે જ્યારે હું દેવીના ચોરડામાં ગયો તો જોયું કે દેવીના મુખ-મંડળની આભા કંઈક બદલાયેલી છે. હળવી સરખી નિશ્ચિન્તતાનો આનન્દ તેના પર છવાયેલો છે. માતાજીને મેં જે વચન આપ્યું છે તેના બખર અહીં તે જ વખતે આવી ગયા હશે. એ માટે દેવીએ સ્વાગત કર્યું તે સાચા મુસ્કાનની સાથે.

મેં પણ મુસ્કાનની સાથે કહ્યું: આખર તમે જીતી ગયાં દેવી !

દેવીએ કહ્યું: હું શું જીતતી ? હું તો ક્યારની હારી ચુકી હતી, જીત તો માતાજીની થઈ !

મેં કહ્યું: હા, રથ માતાજીનો અને બાણ તમારાં.

દેવી શિર નીચું કરી મુસ્કાતાં રહ્યાં અને અંગૂઠાથી જમીન ખોતરતાં રહ્યાં. પછી મેં કહ્યું: અગર તમે માતાજીની પાસે ન જાત તો પણ કામ ચાલત.

હું ઊભો હતો, દેવી પણ ઊભાં હતાં. મારી વાત સાંભળતાં જ દેવી મારા પગોએ વળગી ગયાં અને કરુણ સ્વરમાં બોલ્યાં: અપરાધની ક્ષમા હો દેવ ! નારી પોતાના સુહાગને માટે

ન જાણે, શું શું કરી નાખે છે; અને માતાજી તો માતાજી છે. આવા અવસર પર એમના શરણે જવામાં મને શું શરમ આવતી ? હું મારી અન્તર્વેદના આપને શી રીતે બતાવું ? અગર હૃદય ચીરીને બતાવવા જેવી ચીજ હોત તો હું બતાવી દેત કે આપના મુખથી નિષ્કમણની વાત સાંભળ્યા પછી એની અન્દર કેવો હાહાકાર મચ્યો છે !

આમ કહેતાં કહેતાં એમનાં આંસુઓથી મારા પગ ધોવાવા માંડ્યા.

મેં કહ્યું : માતાજીની પાસે જવા માટે ઓળંગો હું નથી આપી રહ્યો દેવી ! એ તો તમારો અધિકાર હતો, અને ઉચિત પણ હતો. હું તો ફક્ત મારા મનની અધૂરી વાતનો પૂરો ખુલાસો કરી દેવા ઇચ્છું છું.

આમ કહેતાં કહેતાં મેં દેવીને ઉઠાડી ઊભાં કર્યાં. તેમણે પોતાનું મસ્તક મારા વક્ષઃસ્થલ પર ટેકવી દીધું. મેં મારા ઉત્તરીયથી એમનાં આંસુ લૂછ્યાં. ક્ષણભર શાન્ત રહીને મેં કહ્યું : હું ત્રણ દિવસ પહેલાં તમને જે વાત કહેવા ચાહતો હતો તે હું કહેવા પામ્યો નહોતો. તે દિવસે ચર્ચા અકસ્માત જ ક્યાંયથી ક્યાંય જઈ પહોંચી હતી.

દેવીએ કહ્યું : તે દિવસે ખરેખર ચર્ચા કઢંગી થઈ ગઈ. મેં જ મારી મૂર્ખતાથી એક અટપટો પ્રશ્ન પૂછી નાખ્યો.

મેં કહ્યું : પ્રશ્ન તો અટપટો નહોતો, પણ ન જાણે કેમ વાત ક્યાંયથી ક્યાંય જઈ પહોંચી. ખેર, હવે કહી દઉં. યદ્યપિ હવે હું માતાજીને વચન આપી ચુક્યો છું, પણ અગર ન

પણ આપત તો પણ જ્યાં સુધી તમને હું મારા નિષ્કમણની ઉપયોગિતા ન સમજાવી દેત ત્યાં સુધી નિષ્કમણ ન કરત. હા, એ સંભવિત ખરું કે ધીરે ધીરે મારી મનોવૃત્તિ અને દિનચર્યા એવી બદલાઈ જાય કે શાયદ તમારે માટે મારું જીવન ઉપયોગી રહે નહિ.

દેવી થોડીવાર વિચારમાં પડ્યાં, પછી બોલ્યાં: આપનાં નિત્ય દર્શન જ મને પર્યાપ્ત છે દેવ ! આપનો હાથ મારા મસ્તક પર રહે, આપના વક્ષ:સ્થલ પર ક્યારેક ક્યારેક શિર ટેકવી શકું એટલી જ લિક્ષાની હું લિક્ષુણી છું. હું જાણું છું કે આપ કેવલ એક રાજકુમાર જ નથી, એક રાજકુમારીના પતિ જ નથી, કિન્તુ લોકોત્તર મહાપુરુષ છો. આવા મહાન્ લોકોત્તર મહાપુરુષની પત્નીના ગૌરવને યોગ્ય હું નથી. જ્યારે કોઈ વખત મારા દિલમાં આ વિચારો આવે છે ત્યારે મારી ક્ષુદ્રતાનો ખ્યાલ કરી હું સંકોચાઈ જાઉં છું. છતાંય આપની પત્ની નહિ, તો આપની દાસીનું સ્થાન સુરક્ષિત રાખવા ચાહું છું.

આમ કહીને દેવીએ મને જોરથી જકડી લીધો. એમનાં આંસુઓથી મારું વક્ષ:સ્થલ ભીંજવા લાગ્યું. આખર આજે પણ વાત અધૂરી જેવી રહી. હું સાન્ત્વના આપી ચાલ્યો આવ્યો.

૭. સંન્યાસ અને કુર્મયોગ

હવે ગરમી વધારે પડવા માંડી છે, એથી આજ શય્યા પ્રાસાદની છત પર લગાવવામાં આવી હતી. દેવીની શય્યા પણ અનતિદૂર હતી. પશ્ચિમમાં લાલિમા લુપ્ત થતાં જ હું છત પર ચાલ્યો ગયો. બધા લોકો કામકાજમાં હતા એથી છત

પર એકાન્ત હતું, અને હું એકાન્ત ચાહતો પણ હતો. દેવીએ તરત સુપણા દાસીને મોકલી, કિન્તુ મેં જ એને વિદાય કરી દીધી. પણ મારા ભાગ્યમાં આ વખતે એકાન્ત નિર્માણ થયેલું જ નહોતું; થોડીવારમાં જુના પર કોઈના ચડવાનો ફરી અવાજ આંચો. મેં કહ્યું: કોણ? સુપણા?

અવાજ આંચો-સુપણા નહિ, વિષ્ણુશર્મા.

અને અવાજની સાથે આઘેડ ઉમ્મરના એક સજ્જન આવતા દેખાયા. પાસે આવીને એમણે સ્વયમેવ કહેવું શરૂ કર્યું: માતાજીથી માલૂમ પડ્યું કે આપ મોટા તત્ત્વજ્ઞાની છો, એથી મને ઇચ્છા થઈ કે આપની સાથે કંઈક ચર્ચા કરું.

હું: તો આપ હમણાં માતાજીની પાસેથી આવી રહ્યા છો?

વિષ્ણુશર્મા: નહિ, માતાજી તો કાલે મળ્યાં હતાં. કાલે મારા પ્રવચનમાં તેઓ પધાર્યાં હતાં. પ્રવચન થયા પછી એમણે મને આપનો પરિચય આપ્યો હતો અને આપને મળવા માટે અનુરોધ પણ કર્યો હતો.

હું: અનુરોધ કરવા વખતે ફક્ત માતાજી હતાં? બીજા કોઈ નહોતું?

વિષ્ણુ....નહિ, કેટલીક દાસીઓ પણ હતી અને બન્ને બાળુ એમની બન્ને પુત્રવધૂઓ પણ બિભી હતી.

હું: મારાં ભાભી અને યશોદાદેવી?

વિષ્ણુ....જી હા.

હું: એમણે કંઈ નહિ કહ્યું?

વિષ્ણુ: બધાંએ કહ્યું, બધાંની ઇચ્છા હતી કે હું આપને મળું.

“ હું ” કહીને હું થોડી વાર ચૂપ રહ્યો. અત્યાર સુધી અમે લોકો ઊભા જ હતા. મેં કહ્યું: તો બેસો. મેં એમને આસન બતાવ્યું. હું પણ એક આસન પર બેસી ગયો. બેઠા પછી મેં પૂછ્યું: કાલે આપનું પ્રવચન કયા વિષય પર થયું હતું ?

વિષ્ણુ: વિષય હતો યોગ-ભોગના સમન્વયનો. એમાં રાજર્ષિ જનક અને શ્રીકૃષ્ણનાં ઉપાખ્યાન કહેવામાં આવ્યાં હતાં.

હું: બહુ જ સારો અને ઉપયોગી વિષય હતો.

વિષ્ણુ: શું આપ કર્મયોગને માનો છો ?

હું: માનું છું.

વિષ્ણુ: પણ મેં તો સાંભળ્યું છે કે આપ સંન્યાસની તૈયારી કરી રહ્યા છો.

સમજી તો હું પહેલાં જ ગયો હતો કે શર્માજી કેમ આવ્યા છે ? જ્યારે એમને મોકલવામાં યશોદાદેવી અને માતાજીનો હાથ હતો ત્યારે આવવાનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ જ હતો, પણ જ્યારે એમણે મારા સંન્યાસની વાત ઉઠાવી ત્યારે રહ્યો-સહ્યો સન્દેહ પણ દૂર થઈ ગયો. એમ છતાં મેં મારો મનોભાવ દબાવીને કહ્યું: કર્મયોગની સાધના માટે જે સંન્યાસની જરૂર પડે છે તે જ સંન્યાસની તૈયારી હું કરી રહ્યા છું, જીવનની થકાવટની પછી પેદા થવાવાળા સંન્યાસની નહિ અથવા સંસારમાં શાન્તિપૂર્વક રહેવાની અસમર્થતાથી પેદા થવાવાળા સંન્યાસની નહિ.

શર્મા: શું આપ માનો છો કે સંન્યાસ પણ કર્મયોગની ભૂમિકા બની શકે છે ?

હું: કર્મયોગની જ નહિ, હરેક કર્મની ભૂમિકા સંન્યાસ
બની શકે છે અને પ્રાય: બને છે.

શર્મા: આ વાતને કંઈ ઉદાહરણ આપી સ્પષ્ટ કરશો ?

હું: ગૃહસ્થાશ્રમ તો કર્મનું મુખ્ય ક્ષેત્ર છે, પણ એની
યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ બનાવવામાં આવ્યું
છે, જેમાં સંન્યાસી સરખી સાધના કરવી પડે છે. સંન્યાસમાં
એ જ તો જરૂરી છે કે મનુષ્ય બ્રહ્મચારી રહે, ઇન્દ્રિયોના
ભોગોની પરવા ન કરે અને પોતાની સાધના છોડી બીજા કશાથી
મોહ ન રાખે, જે કંઈ વિપદા આવે તેને સહન કરી લે.
સંન્યાસના આ ગુણો મનુષ્યને હરેક કર્મસાધનામાં પ્રાપ્ત
કરવા પડે છે, જીવનમાં ઉતારવા પડે છે. એક સૈનિકને પણ
યુદ્ધમાં આ ગુણોનો પરિચય દેવો પડે છે. સાંભળવામાં આવે
છે કે વિદ્યાધર લોકો વિદ્યાસિદ્ધિ માટે કઠોર તપસ્યા કરે છે.
રાવણ વગેરેએ પણ પોતાના દિગ્વિજયની પહેલાં સંન્યાસી-
ઓને પણ મહાત્ કરવાવાળી તપસ્યા કરી હતી.

વિષ્ણુશર્મા: જરા ઉદ્ધાસમાં આવી બોલ્યા: ઠીક ! ઠીક !!
સમજી ગયો, આપ વિશ્વવિજયની તૈયારી કરવા ચાહો છે.

મેં કહ્યું: હા !

શર્મા: ઘણી પ્રસન્નતાની વાત છે. પણ દિગ્વિજય કર્યા
પછી આ ગરીબ વિષ્ણુશર્માને ન ભૂલતા.

હું: તે તો ન ભૂલીશ. પણ હું સમજું છું કે મારા દિગ્વિ-
જયનું ક્ષણ ચાખવા માટે વિષ્ણુશર્મા તૈયાર ન થશે.

શર્મા: એવો કોણ મૂર્ખ હશે જે ચક્રવર્તીની છત્રછાયાનો

ઇન્કાર કરી દે ?

હું: પણ ધર્મચક્રવર્તીની છાયામાં રહેવા માટે વિરલા જ તૈયાર થાય છે.

શર્માજી આશ્ચર્યથી મોહું દબાવી રહી ગયા, થોડીવાર સ્તબ્ધતા રહી, પછી એમણે કહ્યું: શું ધર્મચક્રના દ્વારા આપ દિગ્વિજય કરવા ચાહો છો ? પણ એથી શો લાલ ?

હું: કેનો લાલ ? મારો યા સમાજનો ?

શર્મા: આપનો અને સમાજનો પણ ? આ કામમાં જિન્દગી નિકળી જશે, પણ સફળતા ન મળવાની. જીવનભર કષ્ટ ઉઠાવતા રહેવું પડશે, તો આપને શો લાલ મળ્યો ? રહી સમાજની વાત. સમાજ તો કૂતરાની પૂંછડી જેવો છે. તે કદિ સીધી ન થવાની. જુઓને, વેદનાં નિરર્થક ક્રિયાકાંડોના વિરોધમાં ઉપનિષત્કારોએ કેવાં કેવાં વાક્યો લખ્યાં, વેદને અપરા વિદ્યા કહી નાખી, યજ્ઞની આધ્યાત્મિક વ્યાખ્યા કરી દીધી, પણ યજ્ઞકાંડો જરા પણ ન ઘટ્યાં. સમાજ રૂઢિઓનો દાસ બનેલો જ છે; અને અમે લોકો પણ એ દાસત્વથી છૂટવા પામતા નથી, છૂટીએ તો ભૂખે મરી જઈએ.

હું: પણ અગર આપ ભૂખે મરવાની હિમ્મત કરી શકત તો ભૂખે પણ ન મરવું પડત; આ દાસત્વથી પણ છૂટત અને સમાજને પણ છોડાવત.

શર્મા: પણ સ્ત્રી-બચ્ચાંનું શું થાત ?

હું: હા, એક બળદ બે ગાડીઓમાં એકીસાથે નથી જોડાઈ શકતો, અને એ જ કારણ છે કે મારે માટે કાન્તિને

સારુ ગૃહત્યાગની તૈયારી કરવાનું ઉપસ્થિત થાય છે અને તે એવા સંન્યાસની તૈયારી કે જે કાન્તિકારી કર્મયોગની ભૂમિકા બની શકે.

વિષ્ણુશર્મા થોડીવાર ચૂપ રહ્યા. પછી બોલ્યા: આપને હું ઘણી વાતો કહેવા ચા કહેવા નહિ, શિખવવા આવ્યો હતો, પણ આપની વાતો સાંભળી એ બધી ભૂલી ગયો છું. ખરેખર સંન્યાસને કર્મયોગની ભૂમિકા બનાવવો અથવા કર્મયોગને સંન્યાસનો વેષ પહેરાવવો એ એક અદ્ભુત આવિષ્કાર છે. હા, માર્ગ કઠિન છે. આપ રાજવંશી છો એથી, જો જો, જનક અને શ્રી કૃષ્ણના રાહ પર ચાલીને આપ કાન્તિની તૈયારી કરી શકો તો પ્રયત્ન કરજો !

હું: ઉપનિષત્કારોનો ઉલ્લેખ કરીને આપ સ્વયં કહી ચુક્યા છો કે હજી સુધી એમને કોઈ સફલતા મળી નથી. જનક અને કૃષ્ણ પણ શેરમાં પૂણી કાંતવા પામ્યા નથી. એ માટે મોટા પાયા પર નવા ઢંગના બલિદાનની જરૂર છે. હવે જૂનાં ચીથરાંમાં થીગડાં દેવાથી કામ નહિ ચાલશે. નવું કપડું જ વણવું પડશે.

શર્માજીએ ઊંડો શ્વાસ લીધો અને બોલ્યા: આશીર્વાદ દેવા યોગ્ય તો હું નથી, કિન્તુ ઉમ્મરના હિસાબે આપનાથી મોટો છું અને એ જ હૈસિયતથી આપને આશીર્વાદ દેવાનું સાહસ કરું છું કે આપ આપના પ્રયત્નમાં સફલ થાઓ !

એમ કહીને વિષ્ણુશર્મા ચાલ્યા ગયા.

એઓ ગયા કે તરત દેવી આવ્યાં. તેઓ પાસે જ છાને છાને બધી ચર્ચા સાંભળી રહ્યાં હતાં.

આવતાં જ એમણે પોતાના ચહેરા પર મુસ્કાન લાવવાની ચેષ્ટા કરતાં કહ્યું: આર્યપુત્રને વધાઈ!

મેં પૂછ્યું: કઈ વાતની ?

દેવીએ કહ્યું: એક દિગ્ગજ વિદ્વાનને ચપટીઓમાં પરાસ્ત કરવાની.

મેં હસતાં કહ્યું: ચદ્ધિ દિગ્ગજ વિદ્વાન પરાસ્ત ન થયા હોત, આર્યપુત્ર પરાસ્ત થયો હોત તો કેને વધાઈ આપત?

દેવીએ તરત નિઃસંકોચપણે હસીને કહ્યું: તો પોતાને.

મેં મુસ્કાનને જરા વધારીને કહ્યું: વાહ રે! પતિપ્રેમ !

દેવી બોલ્યાં: પતિપ્રેમ છે માટે જ તો !

હું: એ જ માટે તમે પતિનો પરાજય પસન્દ કરો છો ?

દેવી: અગર પરાજય મિલનને સ્થાયી બનાવી દેવાવાળો હોય તો એને પતિપ્રેમની નિશાની સમજવી જોઈએ.

એમ કહેતાં કહેતાં દેવી મારા બોળા ઉપર લેટી ગયાં અને વળી બોલ્યાં:

હું જાણું છું કે આપ ઘણી ઊંચાઈ પર છો, પણ ન તો મારામાં એટલી ઊંચાઈ સુધી ચડવાની તાકાત છે, ન આપને દૂર રાખવાની હિમ્મત, એ જ માટે આપને નીચે ખેંચવાની ધૃષ્ટતા કર્યા કરું છું. આ ધૃષ્ટતા સિવાય મને કોઈ બીજો ઉપાય જ નથી સૂઝતો.

પાછલું વાક્ય બોલતી વખતે દેવીનો સ્વર બદલાઈ ગયો, અવાજ રુંધાયેલ ગળેથી આવ્યો અને મારી બાંધ પર એક આંસુ પણ ટપક્યું.

હું દેવીની પીઠ પર હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

૮. સીતા અને ઊર્મિલાનાં ઉપાખ્યાન

નગરમાં કેટલાય દિવસોથી રામલીલા થઈ રહી છે. ઘરના બધા લોકો રામલીલા જોવા જાય છે, ખાસ કરીને સ્ત્રીવર્ગ. હું હજી સુધી નથી ગયો. દેવીએ એકથી વધારે વાર અનુરોધ કર્યો, પણ હું પ્રેમથી ટાળતો રહ્યો. આ ખેલ-તમાશાઓમાં મારી રુચિ નથી. પણ કાલે દેવીનો અનુરોધ બહુ વધારે હતો, એટલે વધારે કે એમણે કહ્યું કે જો આપ આજે પણ મારી સાથે રામલીલા જોવા ન આવ્યા તો હું જીવનભર કોઈ ખેલ જોઈશ નહિ. એમના આ ઉચ્ચ અનુરોધનું કોઈ વિશેષ કારણ હોવાનું જોઈએ એટલું તો હું સમજી ગયો હતો, પણ તે શું એ વાત ત્યારે હું સમજવા પામ્યો નહોતો. ખેલ જોતાં જોતાં સમજી ગયો.

વાત એ બની કે કાલે રામના વનવાસગમનનું દશ્ય બતાવવામાં આવ્યું હતું. વાસ્તવમાં દશ્ય કરુણ હતું. રાજ્યાભિષેક હોવાના દિવસે જ રામને વનવાસની તૈયારી કરવી પડી. વનવાસ ફક્ત રામને જ દેવામાં આવ્યો હતો, પણ સીતાદેવીએ સાથ ન છોડ્યો, વનની વિભીષિકાઓ તેમને ન ડરાવી શકી. દામ્પત્યમાં નરનારી-તાદાત્મ્ય કેવું હોઈ શકે છે એનું ઘણું જ મર્મસ્પર્શી દશ્ય હતું.

દેવી મારે પડખે કંઈક અડીને જ બેઠાં હતાં; એમને પડખે લાલી અને માતાજી હતાં. જ્યારે સીતાદેવીના અનુરોધ થા પ્રેમ-હઠની આગળ રામને હાર માનવી પડી, સીતાદેવીને

વનમાં પોતાની સાથે રહેવાની અનુમતિ દેવી પડી ત્યારે દેવીએ ધીરેથી મારી જાંઘમાં ચુંટી લરી.

તાત્પર્ય સ્પષ્ટ હતું. દેવીને એ નિશ્ચય થઈ ગયો હતો કે આજે નહિ તો કાલે હું વનગમન કરનારો છું, માટે દેવીની ઇચ્છા છે કે હું એમને વનમાં સાથે રાખું. જો રામની સીતાદેવી રામની સાથે વનવાસ કરી શકે છે, તો વર્ધમાનની યશોદાદેવી વર્ધમાનની સાથે શું કામ ન કરી શકે ? આ જ વાત સમજાવવા માટે દેવી અત્યધિક અનુરોધથી મને રામલીલા દેખાડવા લાવ્યાં હતાં. રામના વનગમનમાં અને વર્ધમાનના વનગમનમાં જે અન્તર છે, ઉદ્દેશ અને પરિસ્થિતિનો જે ભેદ છે તે દેવીના ધ્યાનમાં નહોતો આવતો. અસ્તુ.

રામલીલા આગળ ચાલી. રામની સાથે લક્ષ્મણ પણ તૈયાર થયા. રામે ઘણી મના કરવા છતાં લક્ષ્મણ ન માન્યા. લક્ષ્મણનો આવેશ, જોશ, રાજમહેલનાં પડ્યન્ત્રો પ્રત્યે ધૂણા, કેકયીના નામ પર દાંત પીસવા, દશરથના નામ પર રોષાવેશ ઠાલવવો વગેરે લક્ષ્મણનો અભિનય બહુ સુંદર બનવા પામ્યો હતો. આ વિષયમાં પણ રામનો પ્રેમપરાજય થયો. એમને લક્ષ્મણને સાથે રાખવાની અનુમતિ દેવી પડી.

નિઃસન્દેહ, રામાયણમાં લક્ષ્મણનું સ્થાન ઘણું જિંચું છે. એ લક્ષ્મણ જ હતા જેમણે પોતાની ઉદારતાથી બતાવી આપ્યું કે જે ભાઈ મળીને નરકને સ્વર્ગ બનાવી શકે છે, જંગલમાં પણ મંગલ કરી શકે છે.

એ પછી તે પરમ કરુણ દશ્ય આવ્યું જેમાં લક્ષ્મણ પોતાની પત્ની ઊર્મિલાદેવીથી વિદાઈ લે છે. લક્ષ્મણે રામની

તે યુક્તિઓને આશ્રય ન લીધો. જે યુક્તિઓને સ્ત્રીતાદેવીએ રામના સુખથી સાંભળીને તોડી નાખી હતી. ઊર્મિલાદેવીએ જ્યારે દાવો કર્યો કે હું જીજી(સ્ત્રીતાદેવી)થી ઓછી કષ્ટ-સહિષ્ણુ નથી, ત્યારે લક્ષ્મણે ખડું મર્મસ્પર્શી તરીકાથી કહ્યું:

દેવી ! મને તમારી કષ્ટસહિષ્ણુતા પર અવિશ્વાસ નથી, પણ મારે સેવાની જે સાધના કરવી છે એમાં તમે મારી સહાયતા અલગ રહીને જ કરી શકો છો. ભાઈને વનવાસના દિવસો પૂરા કરવા છે, એમની કોઈ વિશેષ સાધના નથી, તેઓ પોતાના દિવસો ભાભીજીને સાથે રાખીને પણ પૂરા કરી શકે છે, પણ મારે તો ભાઈ-ભાભીની સેવા કરવાની સાધના કરવી છે. એમને આરામથી જંગલમાં પણ નીંદ આવે એ માટે મારે બાણ ચડાવીને રાત રાત પહેરો દેવાનો છે, દરેક અગવડ અને સંકટના પ્રસંગ પર મારે મારી છાતી ભીડાવી દેવાની છે, આ બધું તમારો સાથ હોતાં શી રીતે બનશે ? શું એ કઢવી શકો છો કે ભાઈ-ભાભીને સુખની નીંદ આવે એ માટે હું તમને સાથે લઈને પહેરો ભરીશ ! શું ભાઈ-ભાભી એક ક્ષણને માટે પણ આ વાતને સહન કરી શકશે ? આ બધું અસંભવ છે ! અસંભવતમ છે ! !

ઊર્મિલાદેવી નીચી આંખ કરી ઊભી રહી. ક્ષણવાર પછી લક્ષ્મણે ફરી કહ્યું:

મેં આ સાધનાને જે સ્વેચ્છાથી અપનાવી છે તે કેવળ એ માટે નહિ કે હું ભાઈનો ભક્ત છું, કિન્તુ એ માટે કે મનુષ્યતાની ઉપર, ન્યાયની ઉપર, ભગવાનની ઉપર જે સંકટ આવ્યું છે તે ટળી જાય, નિર્વિષ થઈ જાય. મર્યાદાપુરુષોત્તમ

રામને અગર ન્યાયમૂર્તિ હોવાના કારણે વનવન ભટકવું પડે અને તે વખતે આ જગત્ લક્ષ્મણ જેવો એક તુરછ સેવક પણ એમની સેવામાં ન રાખી શકે તો સાચું કહું છું, દેવી ! કે વિદ્યાતાનાં આંસુઓથી આ જગત્ વહી જશે, આ કૃતદ્ધ જગત્ સત્યેશ્વરના કોપથી રસાતલમાં ધસી જશે. સત્યેશ્વરને પ્રસન્ન રાખવા માટે મારે આ સાધના કરવી જ જોઈએ અને જગત્ના કલ્યાણને માટે તમારે પણ મારો વિયોગ સહેવો જોઈએ.

ઊર્મિલાની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. કઠોર-હૃદય લક્ષ્મણની આંખોમાં પણ આંસુ આવી ગયાં. એમણે ઊર્મિલાને છાતીએ લગાવીને કહ્યું : હું જાણું છું, દેવી ! કે મારી સાધના કરતાં તમારી સાધના કેટલી કઠિન છે ! મારાં તો સેવા કરતાં કરતાં બાર વર્ષ એમ જ નિકળી જશે, પણ તમારે એક યુગનો પ્રત્યેક ક્ષણ ગણીગણીને વિતાવવાનો છે, છતાં દુનિયા મારી તપસ્યા જોશે અને તમારી તપસ્યાની એને જાણ નહિ થાય. નીચેના પથ્થર પર મન્દિર ઊભું થાય છે, પણ એને (એ પથ્થરને) કોણ જાણે છે ?

આટલું કહીને લક્ષ્મણે ઊર્મિલાનાં આંસુ લૂંછ્યાં. ઊર્મિલા-એ ગદ્ગદ સ્વરમાં કહ્યું : જાઓ ! દેવ ! જાઓ ! સત્ય અને ન્યાયના સિંહાસનને સુરક્ષિત રાખવા માટે જંગલમાં સાધના કરો ! તમારી કર્તવ્યનિષ્ઠા તમને રાજમન્દિરમાં રહેવા દેવા નથી ચાહતી, તો ભલે ન રહેવા દે, પણ મારા હૃદયમન્દિરમાંથી ખસેડવાની શક્તિ કોઈમાં પણ નથી, વિદ્યાતામાં પણ નથી.

લક્ષ્મણે કહ્યું : દેવી ! તમારી આ તપસ્યાને કોઈ પિછાને કે ન પિછાને, પણ એક હૃદય જરૂર એવું છે જે તમારી આ

સાધનાનું મૂલ્ય આંકવામાં એક કોડીની પણ ભૂલ ન કરશે.

આટલું કહીને ધીરે ધીરે લક્ષ્મણ વિદાય થઈ ગયા. એઓ વિદાય થતાં જ ઊર્મિલા મૂર્ચ્છિત થઈ પડી ગઈ.

ખરેખર લક્ષ્મણ અને ઊર્મિલાનો અભિનય અત્યન્ત સ્વાભાવિક અને કલાપૂર્ણ હતો. એણે આખી સભાને સ્તબ્ધ બનાવી મૂકી હતી. પણ રંગમંચ પર તો કેવળ અભિનય હતો, જ્યારે મારી જ બાજુમાં તે અભિનય વાસ્તવિકતામાં પરિણત થઈ ગયો ! મંચ ઉપરથી લક્ષ્મણ વિદાય થતાં જ યશોદાદેવી કાંપવા લાગ્યાં અને થોડીવારમાં એમનું શરીર પરસેવો પરસેવો થઈ ગયું. હું એમને સંભાળું એ પહેલાં જ તેઓ મૂર્ચ્છિત થઈ પડી ગયાં. મેં અને ભાભીએ એકદમ એમને ઉઠાવી લીધાં. સભા ઊભી થઈ ગઈ, ભીડે અમને બધાને ઘેરી લીધા. કોઈપણ રીતે ભીડને હટાવી દેવીને રાજમન્દિરમાં લાવવામાં આવ્યાં. પછી શીતલોપચાર કરવાથી એમને હોશ આવ્યો. હોશ આવતાં જ એમની નજર મારા પર પડી અને મને વળગીને તેઓ મુક્તપણે રોવા લાગ્યાં. આ સારું થયું. એમની જીવનરક્ષા માટે આ પ્રકારે રોવું જરૂરી હતું. નહિ તો દબાયેલી વેદના આંખોના દ્વારથી ન નિકળતી, હૃદયનો વિસ્ફોટ કરીને નિકળતી.

દેવીનાં આંસુઓથી હું મારું ઉત્તરીય પવિત્ર કરતો રહ્યો.

૯—નારીની સાધના

લગભગ એક વર્ષથી નિષ્ક્રમણનું નામ પણ હું મોં પર લાગ્યો નથી. ગત વર્ષ રામત્રીલામાં જ્યારે દેવી મૂર્ચ્છિત થઈ

ગયાં હતાં ત્યારથી હું સમજ્યો કે નિષ્કમણસંબંધી કોઈવાત ન નિકળે એ જ ઠીક છે. એમ છતાં દેવી નિશ્ચિન્ત નથી. હા ! પ્રસન્નતા પ્રદર્શિત કરવાની પૂરી ચેષ્ટા કરતાં રહે છે. પણ આજ દેવીના કારણે જ કંઈક ચર્ચા છેડાઈ પડી.

પ્રિયદર્શના હવે ઠીક હોશિયાર થઈ ગઈ છે, છ વર્ષની થઈ ચુકી છે, એનો આજ સાતમો જન્મદિવસ હતો, એ માટે આજે એને વિશેષ રૂપથી નવાં કપડાં પહેરાવવામાં આવ્યાં હતાં. ભોજન પણ કંઈક વિશેષ બનાવવામાં આવ્યું હતું. એક નાનોસરખો ઘરાઉ ઉત્સવ મનાવ્યો હતો. ભોજન થયા પછી દેવી પ્રિયદર્શનાને લઈ મારા ઓરડામાં આવ્યાં અને મને લક્ષ્ય કરી પ્રિયદર્શનાને કહ્યું: તારા પિતાજીને પ્રણામ કર બેટી ! અને વર માંગ કે તારો સંસાર સુખરૂપ બને.

મેં કહ્યું: આનો સંસાર જ શું, બધાનો સંસાર સુખરૂપ બને એ માટે આશીર્વાદ આપું છું કે આજગદ્ગદ્ધારિણી બને.

દેવીએ હસતાં હસતાં કહ્યું: પણ આટલા લાંબા-પહોળા આશીર્વાદનો બોલો આ ઉઠાવી પણ શકશે ? એક નાનું સરખું વચન કેમ નથી દઈ દેતા કે એને આપ સારો વર શોધી આપશો ?

હું: એને માટે વચન દેવાની શી જરૂર છે ? એ તો આવશ્યક કર્તવ્ય છે જે એનો પિતા ન કરવા પામશે તો એની માતા કરશે.

દેવી: માતા કેમ કરશે ? પિતાનું કર્તવ્ય પિતાએ જ કરવું પડશે. સન્તાનના પ્રત્યે નારીનું દાયિત્વ (જવાબદારી) જેટલું છે, નરનું દાયિત્વ એથી ઓછું નથી.

હું: નર તો નિમિત્ત માત્ર છે, બધી સાધના નારીની છે. સાધારણપ્રાણિજગત્માં સન્તાને પિતાને ક્યારે ઓળખ્યો છે ? ત્યાં માતા જ સન્તાનને માટે બધું છે.

દેવી: પણ મનુષ્ય તો સાધારણપ્રાણિજગત્ જેવો નથી.

હું: નથી. છતાંય અહીંયાં લોકોક્તિ પ્રચલિત છે કે સો પિતાની બરાબર એક માતા હોય છે. તે અતથ્ય નથી. નારીનું જે આ શતગણું મૂલ્ય છે એનું કારણ સન્તાનના પ્રત્યે એની શતગુણી સાધના જ તો છે.

દેવી: પણ એની મતલબ તો એ જ છે કે પ્રકૃતિએ અન્ય જાતિની માદાઓ પર સાધનાનો જે બોલો નાખ્યો છે તે માનવી નારી ઉપર પણ નાખ્યો છે. આ દૃષ્ટિએ માનવીનું પણ માતાના રૂપમાં સોગણું મૂલ્ય છે. પણ પ્રકૃતિપ્રદત્ત આ સાધનાથી તો ફક્ત પ્રાણીનું નિર્માણ થવા પામે છે, માનવનું નહિ. માનવનું નિર્માણ તો ત્યારે જ થાય છે જ્યારે નારીની સાધનામાં નર પણ ખલેખલો મિલાવી આગળ વધે છે. પશુના બચ્ચાની અપેક્ષાએ મનુષ્યના બચ્ચાનો જે અસંખ્યગણો વિકાસ થાય છે એમાં નારીની સાધના કરતાં નરની સાધનાનો જ વિશેષ અંશ છે.

હું: બહુ ઠીક કહ્યું તમે, એ જ વિશેષ અંશને પૂરો કરવા માટે જ તો મારે નિષ્ક્રમણ કરવાનું છે. આજ મનુષ્યના બચ્ચાનો વિકાસ અટકી ગયો છે અથવા તે પશુતા મા દાનવતાની તરફ ઝુકી પડ્યો છે. નારી પોતાની સાધનાનું કામ પૂરું કરી રહી છે, પણ નર પોતાની સાધનાના કામમાં પાછો

પડી ગયો છે. તેણે પોતાનું કામ પૂરું કરવા માટે ઠીક-ઠીક તપસ્યા કરવાની છે.

નિષ્ક્રમણની વાત સાંભળી દેવીનું મુખમંડલ ક્રિકકું પડી ગયું. ઘણી કઠિનતાથી એમણે ધીરજ સંભાળીને કહ્યું: જો નરની સાધનાનું કામ બાકી પડ્યું છે અને નારી પોતાની સાધનાનું કામ પૂરું કરી રહી છે તો નારીનું એ કર્તવ્ય થઈ પડે છે કે નરની સાધનામાં સાથ આપે.

હું: અવશ્ય. એ જ માટે તો મેં પ્રિયદર્શનાને જગદુદ્ધારિણી થવાનો આશીર્વાદ આપ્યો હતો. છતાં સાધારણતઃ એ વાતનું તો ધ્યાન રાખવું જ પડશે કે નારી પોતાની સાધનાનું કામ પૂરું કરીને જ નરની સાધનામાં સાથ આપી શકે છે. વિશેષતઃ તે પોતાની સાધના અધૂરી તો નથી છોડી શકતી. એની સાધના અધૂરી રહી તો નરની સાધનાનું કામ પણ અટકી જશે. નારી જો કપડું નહિ વણુશે તો નર રંગશે કેને ?

દેવી: એની તો મતલબ એ થઈ કે માનવતાની વિશેષ સાધનાનો અવસર નારીને ક્યારે પણ મળી જ નથી શકતો.

હું: હા, આજકાલ કઠિનતાથી મળે છે, પણ હું ચાહું છું કે માનવતાની વિશેષ સાધનાનો અવસર નારીને પણ મળે. ઋષિત્વ, મુનિત્વ, તીર્થંકરત્વ અને મુક્તિ એ નરનું જ બાપીકું ન રહે. વાસ્તવમાં નર-નારીનો અધિકાર સમાન છે અને મૌલિક યોગ્યતામાં પણ કોઈ અન્તર નથી. પણ વિશેષ-સાધનાનું કામ નારી ત્યારે જ કરી શકે છે કે જ્યારે સામાન્ય-સાધનાનું કામ પૂરું કરી લેવાય યા પ્રારંભથી જ વિશેષ સાધનાની તરફ વધવામાં આવે.

દેવી: સામાન્ય-સાધનાનું કામ પૂરું કરીને તો વિશેષ-સાધનાની તરફ કેમ વધી શકાશે ? આપે જ તો તે દિવસે વિષ્ણુશર્માને કહ્યું હતું કે જીવનની થકાવટથી પેદા થવાવાળા સંન્યાસને આપ નથી ચાહતા.

હું: એ પણ ઠીક છે, પણ એવા પણ માનવો હોઈ શકે છે કે જેઓ સામાન્ય-સાધનાનું કામ પૂરું કરીને પણ ન થાકે, તનથી વૃદ્ધ હોવા છતાં મનથી યુવા રહે.

દેવી: પણ આ હરેકના વશની વાત નથી.

હું: પણ આ હરેકના વશની વાત છે કે તે વિશેષ સાધના-ને માટે માનવ બનાવીને દઈ દે. તમે પ્રિયદર્શનાનું નિર્માણ કરતાં કરતાં જો થાકી જાઓ તો પણ તમે તેને વિશેષ સાધના-ને યોગ્ય તો બનાવી જ શકો છો. તમારી આ સાધનાનું મૂલ્ય કંઈ ઓછું નહિ હશે, વિશેષતઃ એ અવસ્થામાં જ્યારે કે મારી સામાન્ય-સાધનાનો બોલે પણ તમે પોતાના ઉપર લઈ લો.

અત્યાર સુધી પ્રિયદર્શના વારાફરતી અમારા બંનેના મોંતરફ જોયા કરતી હતી. જ્યારે હું બોલતો હતો ત્યારે મારી તરફ અને દેવી બોલતાં હતાં ત્યારે દેવીની તરફ. એ બન્ની ગંભીર ચર્ચા તો શું સમજતી, પણ મુખમુદ્રાને વાંચવાની ચેષ્ટા જરૂર કરતી હતી. મારી વાત સાંભળીને જ્યારે દેવીના મુખમંડલ પર ચિન્તા છવાઈ ગઈ ત્યારે એણે માતાની વેદના વાંચી અને એ દેવીને ગળે હાથ નાખી છાતીએ બાજી ગઈ.

દેવીએ પણ એના કપોલ ચૂમી એને બંને હાથોએ જકડી લીધી.

નારીની સાધના વાત્સલ્યના કારણે કેટલી રસમયી છે એની ઝાંખી મા-બેટીના આલિંગનમાં દેખાઈ રહી હતી.

૧૦. સર્વજ્ઞતાની સામગ્રી

સમાજમાં કાન્તિ કરવા માટે તથા જગતને આ જ જન્મમાં મોક્ષ-સુખનો અનુભવ કરાવવા માટે વર્ષોથી હું નિષ્ક્રમણનો વિચાર કરી રહ્યો છું. પણ દેવીના અનુરોધના કારણે મારે મારી ઈચ્છાને દબાવવી પડી છે. એ ઠીક છે કે નિષ્ક્રમણની અત્યંત આવશ્યકતા છે, પણ દેવીનો અનુરોધ પણ ન્યાયોચિત છે. અતઃ સાચું તો એ છે કે મારે વિવાહ જ નહોતો કરવો જોઈતો; પણ જ્યારે કરી લીધો તો પછી અસમયમાં એમના શિર પર સૌભાગ્યવેષી વૈધવ્ય લાદવું ઉચિત નથી. જ્યાં સુધી તેઓ આ ત્યાગનો મર્મ ન સમજી જાય ત્યાં સુધી હું બન્ધનમુક્ત થઈ શકતો નથી.

પણ મેં આ બન્ધનના સમયનો પણ ઠીક-ઠીક સદુપયોગ કર્યો છે. સાધુ-સંન્યાસી તો ગણ્યાગાંઠ્યા જ મનુષ્યો બનવા પામે છે, એમનું જીવન સુધારવું યા એમને મોક્ષસુખનો અનુભવ કરાવવો કઠિન નથી, પણ ગૃહસ્થોનું જીવન જો સુધારવામાં ન આવ્યું તો તીર્થરચનાનું વાસ્તવિક પ્રયોજન જ નષ્ટ થઈ જશે. સંસાર તો મુખ્યત્વે ગૃહસ્થોનો જ રહેશે, અને સાધુ પણ ગૃહસ્થોના સહારે ટકશે, આવી અવસ્થામાં ગૃહસ્થોની ઉપેક્ષા કરી શકાતી નથી. મારે એમની અવસ્થા સમજવી જોઈશે, એમની પરિસ્થિતિ અનુસાર એમને ધર્મનો માર્ગ બતાવવો જોઈશે. પણ આ બધું ત્યારે જ થઈ શકે છે, જ્યારે હું અન્દરથી એમની કઠણાઈઓ અને પરિસ્થિતિઓને સમજું.

યદ્યપિ દેવીના અનુરોધથી મારે રોકાવું પડયું છે, પણ આ રોકાવાથી પણ ઠીકઠીક લાલ પહોંચ્યો છે. આ દિવસોમાં મને કૌટુંબિક જીવનની કઠણાઈઓ અને ગૂંચોને સમજવાનો ઠીક-ઠીક અવસર મળ્યો છે. ખેર, મારા ઘરમાં તો એટલી મુંઝવણ-વાળી પરિસ્થિતિ નથી, કેમકે બધાં સુસંસ્કારી વ્યક્તિઓ છે અને અભાવનું એ કદ નથી જેના કારણે માણસ દુરાચારી નીતિબ્રષ્ટ બની જાય છે; છતાં મને સાધારણ જનતાને સમજવાના અને એમની સમસ્યાને ઉકેલવાના અવસર મળ્યા છે. ઘરની અન્દરના આ અનુભવો સંભવતઃ નિષ્ક્રમણ પછી મળવા ન પામત.

મારું કામ શ્રુતજ્ઞાનથી નથી ચાલી શકતું. કેમકે શ્રુતિ-સ્મૃતિ બધી પુરાણી ભૂતકાળની બની ગઈ છે. તેઓ પોતાનાં કામ પોતાના યુગમાં કરી ચુકી. મારે તો પ્રત્યક્ષદર્શી બનવું છે, અનુભવના આધારે સત્યની ખોજ કરવી છે, નવા તીર્થની રચના કરવી છે, નવું શ્રુત બનાવવું છે. મારા અનુયાયીઓ મારા બનાવેલ શ્રુતજ્ઞાનથી કામ ચલાવી શકશે. કેમકે મારું શ્રુત આજના અનુભવોના આધાર પર નિર્માણ થયેલું હશે, અને કેટલીક પેઢીઓ સુધી કામ આપશે.

પરંતુ મારા અનુભવો જેટલા વિશાળ હશે, મારા શ્રુતની ઉપયોગિતા પણ એટલી વિશાળ બનશે. અહિંસા, સત્ય આદિનું નામ લેવાથી ચા એનાં ગીત ગાવાથી કંઈ લાભ નહિ; બધુવું તો એ છે કે એમના પાલનના માર્ગમાં બાધાઓ કંઈ છે, માનવસ્વભાવ અને સામાજિક પરિસ્થિતિઓ મનુષ્યને કેટલા અંશમાં અહિંસા, સત્યથી ભ્રષ્ટ થવા પ્રેરે છે અને કેટલા અંશમાં

એમના પર વિજય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે યા અહિંસા, સત્યને વ્યાવહારિક બનાવી શકાય છે, અને એને માટે બાહ્યાચારને કેવું રૂપ આપવું જોઈએ, આચારનો શ્રેણી-વિભાગ કેવા પ્રકારે કરવો જોઈએ ? આ બધી બાબતો આજે કોઈ પુરાણ શ્રુતથી નથી જાણી શકાતી, એ તો હરતા-ફરતા સંસારથી જ જાણી શકાય છે; અને ઘરમાં રહેતાં હું જાણી પણ રહ્યો છું. ઘર છોડ્યા પછી અનુભવો તો થવાના, પણ ઘરાઉ અનુભવો જે ઘરમાં થઈ રહ્યા છે તે વનમાં નહિ થવાના. માટે દેવીએ મને રોક્યો તે પણ એક પ્રકારે સાર્થક થઈ રહ્યું છે.

અને હવે તો હું ઘરની પ્રત્યેક ઘટનાનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરું છું, એનું વિશ્લેષણ કરું છું. પ્રાસાદ પર ઊભો ઊભો પથિકોની ચેષ્ટાઓ અને એમના પરસ્પરના સંઘર્ષો પર દષ્ટિ રાખું છું, એમના કલહ-પ્રેમ-સહયોગની વાતો સાંભળું છું. એથી માનવ-પ્રકૃતિનો ઠીકઠીક ગહરો અનુભવ થઈ રહ્યો છે. આજે મને વિચાર આવે છે કે જો મેં આ અનુભવોનો સંગ્રહ ન કર્યો હોત અને શીઘ્ર જ નિષ્ક્રમણ કરી લીધું હોત તો હું જગતનો વૈદ બનવા માટે ઘણો અયોગ્ય હોત.

એ ઠીક છે કે કેવળ આ જ અનુભવોથી કામ ન ચાલશે, ગૃહત્યાગની પછી પણ મારે ઘણા અનુભવો કરવા પડશે, અને એ અનુભવોનો નિષ્કર્ષ ખેંચી એને વિતરણ કરવા માટે એક પૂરી સેના લાગશે. એ માટે નિષ્ક્રમણ જરૂરી છે, પણ આજે જે અનુભવોનો સંગ્રહ થઈ રહ્યો છે તે પણ જરૂરી છે. એને પણ સર્વજ્ઞતાની સામગ્રી કહેવી જોઈએ.

૧૧-પિતૃવિયોગ

એક સપ્તાહથી પિતાજીની તબિયત ઘણી ખરાબ હતી. માતાજીએ તો અહર્નિશ સેવા કરી. ચિન્તા અને જાગરણથી એમનું સ્વાસ્થ્ય લથડી ગયું. હું પણ સેવામાં ઉપસ્થિત રહ્યો. રાજ્યમાં જેટલા સારા વૈદ્યો મળી શકતા હતા તેટલા સારા વૈદ્યોને બોલાવવામાં આવ્યા, પણ કંઈ લાભ ન થયો, અને આજ ત્રીજા પહેરે એમનો દેહાન્ત થઈ ગયો.

મૃત્યુનું દૃશ્ય દેખવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. મૃત્યુ ! ઓહ ! કેટલું ભયંકર અને કેટલું મર્મભેદી દૃશ્ય ! પણ જેટલું ભયંકર, એટલું જ અનિવાર્ય અને એટલું જ આવશ્યક પણ. મૃત્યુ ન હોય તો જન્મ પણ ન હોય. કર્મ કરવા માટે નવું ક્ષેત્ર પણ ન મળે. બધા પૂર્વજીને માટે ઘરમાં જગ્યા રહી પણ નથી શકતી, અને બધા રહે તો પ્રેમ-આદર-સ્નેહ નથી રહી શકતો. વિયોગ જ સ્નેહનો સહુથી મોટો ઉદ્દીપક છે. આ બધું જાણવા છતાં પિતાજીના વિયોગ-થી હું વિષણુ થઈ ગયો. માલૂમ નહિ, મારી વિષણુતા કેટલી ગહરી અને સ્થાયી હોત, કિન્તુ માતાજીની વિહ્વલતાએ મારી વિષણુતાને બુલાવી દીધી. મારે અને બધા કુટુંબીઓને પિતાજીના વિયોગના વિષાદને ભૂલી માતાજીને સંભાળવામાં લાગી જવું પડ્યું. બધા લોકો તો રોઈ રહ્યા હતા, પણ માતાજીની આંખોમાંથી ન તો આંસુનું ટીપું નિકળતું હતું, ન કોઈ રાડ. તેઓ કંઈક વિક્ષિપ્ત જેવાં દેખાવા લાગ્યાં અને પછી મૂર્ચ્છિત થઈ ગયાં. પિતાજીના મૃત શરીરને અન્તિમ સંસ્કારને માટે લઈ જવાના વખતે માતાજીને

સંભાળવાં બહુ મુશ્કેલ બની ગયું હતું.

આ સંસારનું નાટક કેટલું ગહરું છે ! ખેલાડી ભૂલી જાય છે કે આ નાટક છે. મૃત્યુપર્યન્ત એની આ ભૂલમાં સુધારો નથી થતો !

૧૨-માતૃવિયોગ

બધા લોકો પિતાજીના વિયોગના શોકમાં ડૂબ્યા હતા, છતાં સાધારણ રિવાજથી વધુ શોકપ્રદર્શનનું કોઈ કામ ન કરી શક્યા. બદકે અમારા બધાના શોકની જગ્યા તો માતાજીની ચિન્તાએ લઈ લીધી. બધાનો શોક ધનીભૂત થઈ માતાજીના હૃદયમાં જઈ બેઠો. પિતાજીના વિયોગની પછી તેઓ રુગ્ણશય્યા પર જ રહ્યાં, અને તે રુગ્ણશય્યા પણ આખર મૃત્યુશય્યા જ સિદ્ધ થઈ. આજ સવારે સૂર્યોદયની પહેલાં એમનો દેહાન્ત થઈ ગયો.

આ બાર તેર દિવસોમાં દેવીએ માતાજીની જે સેવા કરી તે અસાધારણ હતી. માતાજીએ પિતાજીની જે અસાધારણ સેવા કરી હતી, દેવીએ માતાજીની સેવા કરવામાં એથી પણ અતિ કરી દીધી. મેં એમને ખાતાં-પીતાં ચા સોતાં જ્યાં નહિ. પલંગની પાટીએ શિર ટેકાવી થોડુંઘણું તેઓ સૂઈ લેતાં હશે અને ત્યાં જ બેઠાં બેઠાં થોડું કંઈ ખાઈ-પી લેતાં હશે. બધા એમને રાતદિન પલંગની આસપાસ જ જોતા.

માતાજી પોતાની શોકવિહ્વલતાના કારણે કોઈથી બોલતાં-ચાલતાં નહોતાં, પણ દેવી પોતાની તપસ્યાથી એમનું મૌનવ્રત પણ ભગ્ન કરતાં રહેતાં હતાં. માતાજીને વારે વારે કહેવું પડતું હતું કે બેટી ! તું અહીં જ કેમ બેઠી છે ? જઈને જરા

આરામથી સુઈ જા ! ખાઈ પી લે ! બધા લોકો તો સેવા કરવા માટે છે, અને સેવાની એટલી જરૂર પણ શું છે ? મને બીમારી જ શું છે ? દુર્બલતા છે, તો કોઈ ને કોઈ પ્રકારે તે નિકળી જશે.

આ “ કોઈ ને કોઈ પ્રકારે ”નો અર્થ કોઈની સમજમાં આવતો હોય કે ન આવતો હોય, પણ દેવીની સમજમાં સારી રીતે આવતો હતો. પણ તેઓ કંઈ ન કહેતાં આંસુઓથી પોતાના કપોલ ધોવા લાગતાં હતાં, જેના જવાબમાં માતાજીની આંખો પણ છલકાઈ આવતી હતી.

એ સમયે હું જો સામે હોતો તો માતાજીની આંખો મારી તરફ એકટસે તાકી રહેતી હતી. એ વખતે જો મારી દષ્ટિ માતાજીની દષ્ટિ સાથે મળી ગઈ છે તો મારે મારી દષ્ટિ નીચી કરી લેવી પડી છે.

એમણે મુખથી કંઈ નહિ કહ્યું, પણ એમની આંખો કહેવા લાગતી હતી કે વર્ધમાન ! તમે મને આપેલું વચન પૂરું કર્યું છે, છતાં વડૂની સૂરત જોઈ હું બેચેન છું. હવે તમને કંઈ પણ કહેવાનો મારો અધિકાર નથી, એમ છતાં વડૂનું મુખ દેખવાનો તમને અનુરોધ કરું છું.

એના જવાબમાં મારી આંખોએ શું કહ્યું તે માતાજી તો શું, સ્વયં મારી સમજમાં પણ ન આવ્યું. માતાજીના અનુરોધનું મારે માટે મૂલ્ય હતું, દેવીના અધિકારનું પણ મારે માટે મૂલ્ય હતું, પણ આ જગતના અધિકારનું મૂલ્ય ? શિવકેશિનીઓના અધિકારનું મૂલ્ય ? તડકી રહેતા લાખો પશુઓનાં આંસુઓનું મૂલ્ય ? એમનાં દીનાકન્દનનું મૂલ્ય ? અન્ધવિશ્વાસમાં ફસેલા

માનવજગતના મૌન પોકારનું મૂલ્ય ? સ્વર્ગની સામગ્રીથી નરકનું નિર્માણ કરવાવાળા મૂઢ માનવ-જગતને સન્માર્ગ પર લઈ જવા માટે સત્યના પોકારનું મૂલ્ય ? આ બધાં મહા-મૂલ્યોનો જવાબ મારી પાસે કંઈ નહોતો. એ જ કારણ છે કે માતાજીની દષ્ટિ સાથે મારી દષ્ટિ હું ન મિલાવી શક્યો.

માતાજી ચાલ્યાં ગયાં. વાત્સલ્યની સર્વશ્રેષ્ઠ અને સર્વ-સુંદર પ્રતિમા ટૂટી ગઈ. મારા વિરાગી હૃદયમાં પણ થોડી વારને માટે હાહાકાર મચી ગયો.

આજ દિનમાં કેટલીયે વાર ભૂલ્યો છું. વારવાર પણ માતાજીના ઓરડાની તરફ ગયા છે અને પ્રયત્નપૂર્વક યાદ કરીને ચોંકી જાયો છું—અરે ! માતાજી તો છે જ નહિ. મેં જ તો એમના શરીરનો દાહ-સંસ્કાર કર્યો છે.

જીવનની આન્તરિક રચના પણ કેટલી જટિલ છે ! ભાવના-ઓના પૂરમાં યુદ્ધિ અને વિવેકના નિર્ણય તો વહી જ જાય છે, પણ આંખોદેખી વાતના સંસ્કારો પણ અમુક વખતને માટે હુમ્મ થઈ જાય છે. એ જ કારણ છે કે મારા પગોએ મને કઈ વાર ઘોખો દીધો છે અને મારી સૂકી આંખો પણ આજ વરસાદની વાવડી બનેલી છે.

૧૩—ભાઈજીનો અનુરોધ

કરીબ બે સપ્તાહ સુધી ઘરમાં ઠીક ઠીક ભીડ રહી. જે લોકોને પિતાજીના સ્વર્ગવાસના સમાચાર મળ્યા હતા તેઓ સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરવા આવ્યા, પણ ઘણાઓના આવવાના પહેલાં તો માતાજીનો પણ દેહાન્ત થઈ ગયો, એથી એ લોકોને કેટલાક દિવસ વધુ રોકાવું પડ્યું. અમારા બમણા

હુઃખના કારણે એમની સહાનુભૂતિ પણ ખમણી થઈ. ચેટક રાજા તો ન જાણે કેટલીવાર સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરતા હતા. તેઓ વારવાર ગહરે શ્વાસ લઈ કહેતા હતા કે ત્રિશલા મારી પહેલાં જ ચાલી જશે એવી કોને કલ્પના હતી. તે સાચી સતી હતી. સિદ્ધાર્થની પછી જ ચાલી ગઈ. એ ખંનેનો પ્રેમ ઇન્દ્ર અને શચીથી પણ વધારે હતો.

મારા ઉપર તો એમનું અટૂટ વાત્સલ્ય માલૂમ પડતું હતું. જો હું જરા નાનો હોત તો શાયદ તેઓ મને ખોળામાં લઈ લઈને ધૂમત. વારે વારે કહેતા કે તમારા ચહેરામાં મને ત્રિશલાનો ચહેરો દેખાઈ પડે છે. તમે જ તો મારું આશ્વાસન છો.

એમની સહાનુભૂતિ તથા અન્ય જ્ઞાતિજનોના સ્નેહના કારણે મને એકાન્ત મળવું દુર્લભ થઈ ગયું હતું, છતાં મારે એકાન્ત મેળવવું પડતું હતું-ખાસ કરી દેવીને માટે.

યદ્યપિ મામીજી દેવીને ઘણો લાડ કરતાં હતાં, છતાં તેઓ દેવીની વેદનાને નહોતાં સમજી શકતાં. સાસુના મરવાથી કોઈ વડૂને જેટલું હુઃખ થઈ શકે છે એથી અધિક હુઃખની કલ્પના એમને નહોતી; એના જ અનુપાતમાં તેઓ સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરતાં હતાં. પણ ખાકી પૂર્તિ મારે કરવી પડતી હતી. પરિસ્થિતિએ શોકની જાણે અદલાખદલી કરી દીધી હતી. માતાજી મર્યાં હતાં મારાં, દેવીનાં તો સાસુ મર્યાં હતાં, પણ મારે વ્યવહાર એવો કરવો પડતો કે જાણે મારાં સાસુજી મર્યાં હોય અને દેવીનાં માતાજી મર્યાં હોય ! રાતમાં અને વખત કાઢી દિવસે પણ મારે દેવીને સાન્ત્વન દેવાનું કામ કરવું પડતું હતું.

મારી પાસેથી જે સમય બચતો તે દેવી લાલીજીની પાસે વિતાવતાં. એમ પણ માલૂમ પડતું કે તેઓ લાલીની સામે બે ચાર વાર લાઈને પણ કહી ચુક્યાં હતાં. લૈયાના મુખથી નિકળેલા આ શબ્દો તો એકવાર મારા પણ કાનમાં પડી ગયા હતા કે ‘હું શું પાગલ છું, એમ કેમ થવા દઈશ?’

આજે સાંજે લાઈજીની સાથે કંઈ ચર્ચા થઈ ગઈ. મેં કહ્યું: લાઈજી ! આપને માલૂમ છે કે મારી રુચિ ગૃહસંસારમાં નથી. આપના કામમાં પણ કંઈ સહાયતા નથી કરવા પામતો. જે કામ મારે કરવા માટે પડ્યું છે તેને માટે નિષ્ક્રમણ કરવું જરૂરી છે. હું ધારુ છું કે આવતા મહીનામાં.....

હું વાત પૂરી પણ ન કરવા પામ્યો કે લાઈજીએ મારા મોં પર હાથ રાખી દીધો અને બોલ્યા: બસ ! બસ ! લૈયા ! ઘણા કઠોર ન બનો ! હું માનું છું કે તમે મોટા જ્ઞાની છો, મહાત્મા છો, તમારો અવતાર ઘરગૃહસ્થીની ઝંઝટોમાં બરબાદ થવા માટે નથી થયો, તમે ધર્મચક્રવર્તી તીર્થંકર બનવાવાળા છો, તમે સમગ્ર જગતને માટે દયાના અવતાર છો, પણ સકલ જગત પર દયા કરવા પહેલાં પોતાના આ દુઃખી લાઈ પર પણ દયા કરો. એક જ મહીનામાં પિતાજી અને માતાજીનો વિયોગ થયો. માથા પરથી એમની છાયા શું હટી, ઘરનું છાપરું જ જાણે ઊડી ગયું ! સૂનું સૂનું ઘર મને ખાવા ધાય છે અને આ હાલતમાં તમે પણ જે આ વખતે ચાલ્યા ગયા તો તો મારે પાગલ બની ઘર છોડી દેવું પડશે.

લાઈજીએ પોતાની વાત એવા વ્યવસ્થિત ઢંગથી કહી જાણે એની તૈયારી એમણે પહેલાં કરી રાખી હોય. એમનો

તકે બલવાન હો, છતાંય મેં કહ્યું: ભાઈજી, માતાપિતાના વિયોગનો શોક થવો સ્વાભાવિક છે, પણ એઓ આપણને અસમર્થ હાલતમાં મૂકી ગયા નથી, પાળી-પોષીને મોટા કર્યા છે અને એટલા મોટા કર્યા છે કે કર્તાવ્યનો બોલે આપણે સારી રીતે ઉઠાવી શકીએ. આપ આપનો બોલે ઉઠાવી જ રહ્યા છો, મને પણ મારો બોલે ઉઠાવવા દો. ઘર-ગૃહસ્થીનાં કામમાં એવી ઝંઝટો નથી કે આપ એમને સહન ન કરી શકો.

ભાઈજીએ કહ્યું: તમે ઠીક કહો છો ભાઈ ! હું ઘરગૃહસ્થીની બધી ઝંઝટો સહન કરી શકું છું, પણ તમારા જવાથી યશોદાદેવીના ચોરડામાંથી જે આહો નિકળશે તેને સહન કરવાની શક્તિ મારામાં નથી. માતાજી હોત તો તેઓ બધું સહન કરી લેત, પણ આજ તેઓ પણ નથી, આવી હાલતમાં હું તમને પ્રાર્થના કરું છું કે જેમ માતાજીના અનુરોધથી તમે આટલા દિવસો રોકાયા તેમ કમમાં કમ એક વર્ષ મારે માટે પણ રોકાઓ.

હું ચૂપ રહ્યો.

ભાઈજી એને મારી સ્વીકૃતિ સમજ્યા, એથી એઓ પ્રસન્નતા પ્રકટ કરતાં બોલ્યા:-બસ ! એક વર્ષ, મારે માટે ફક્ત એક વર્ષ.

મેં મનોમન કહ્યું: આપને માટે નહિ, આપના નામ પર યશોદાદેવીને માટે આ કેવલ એક વર્ષ નથી કિન્તુ વળી એક વર્ષ છે.

૧૪—ગૃહતપસ્યા

ભાઈ જાહેબે મને જે એક વર્ષ રોકાઈ જવાનો અનુ-

રોધ કર્યો તેમાં એમની ઈચ્છા કરતાં વધારે દેવીની ઈચ્છા હતી, અને આ ઘટનામાં દેવીનો જ મુખ્ય હાથ હતો, આ બધું જાણવા છતાં પણ મેં એ વિષયમાં દેવીને એક શબ્દ પણ ન કહ્યો. તેઓ જે કરે છે તે બિલકુલ સ્વાભાવિક છે, એટલે એ વાતનો ઉલ્લેખ કરીને એમને લાજિજત કરવાથી શું લાભ ? એમ છતાં મારી દિનચર્યા બદલાઈ ગઈ છે. હવે હું દિવસે અને રાત્રિએ કલાકો સુધી બેસી બેસી ધ્યાન લગાવું છું. આજકાલ સર્વરસભોજન ક્યારે પણ નથી કરતો. ક્યારેક નમક નથી લેતો, તો ક્યારેક ઘી નથી લેતો, ક્યારેક ગોળ નહિ, તો ક્યારેક ખાટી ચીજ નહિ, ક્યારેક મરચાં નહિ—આમ જીલને જીતવાનો અભ્યાસ કરી રહ્યો છું. ક્યારેક ક્યારેક કાષ્ઠશય્યા પર સૂઈ રહું છું, જેના પર કોઈ પ્રકારનું ગાદલું કે વસ્ત્ર નથી હોતું. યદ્યપિ આ દિવસોમાં ઠીક ઠીક ઠંડી પડે છે, તેમ છતાં અનેકવાર હું રાતભર ઉઘાડો પડ્યો રહ્યો છું. ઉપવાસ પણ કરું છું, અર્ધ-પેટ પણ રહું છું.

દેવી આ બધું જોઈ બહુ વિષણુ રહે છે. ભયવશ કંઈ કહેવા પામતાં નથી, પણ એમના મનની અશાન્તિ એમના ચહેરા પર ખૂબ વાંચી શકાય છે. હું વાંચતો રહ્યો છું, પણ મેં સ્વયં છેડવું ઠીક ન થાયું. હા, તેઓ પણ એટલું કરે છે કે જે દિવસે જે રસ હું નથી ખાતો તે રસ તે દિવસે તેઓ પણ નથી લેતાં. મારી ઈચ્છા થઈ કે એમને આ પ્રકારે અનુકરણ કરતાં રોકું, કેમકે હું આ સાધના કોઈ ઉદ્દેશથી કરી રહ્યો છું, જ્યારે એમના દ્વારા આ સાધનાનું અનુકરણ કેવલ મોહનું પરિણામ છે, એથી નિષ્ફલ છે. છતાં મેં રોક્યું

નહિ. ભય હતો કે રોકાયેલો “ બાંધ ” ફૂટી ન પડે. પણ આજે ત્રીજા પહોરના વખતે તેઓ મારી પાસે આવ્યાં અને મારા જોળામાં માથું રાખી ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોવા લાગ્યાં. રોકાયેલો બાંધ ભરાઈ જવાથી આપોઆપ ફૂટી વહેવા લાગ્યો.

થોડીવાર હું કાંઈ ન જોલ્યો, સ્નેહથી એમની પીઠ પર હાથ ફેરવતો રહ્યો અને તેઓ મારા જોળામાં આંસુ વરસાવતાં રહ્યાં. રુદનનું પૂર કાંઈક કમ થતાં મેં સ્નેહપૂર્ણ સ્વરમાં કહ્યું: દેવી, શું તમે એમ સમજો છો કે હું તમારાથી રુદ છું?

દેવીએ શિર ઊઠાવ્યું. એમની આંખો આંસુઓથી ભરી હતી. અમુક ક્ષણ એમણે ગળું સાફ કરવાની ચેષ્ટા કરી, પણ ગળું ભરાયેલું જ રહ્યું. ત્યારે રુંધાયેલ ગળે જ તેઓ જોલ્યાં: આપ મહાન્ છો, આપને સમજવાની શક્તિ મારામાં નથી, એથી હું નથી કહી શકતી કે આપ રુદ છો કે નહિ? તો પણ એટલું તો જાણું છું કે આપને રુદ થવાનો અધિકાર છે. આપની સાધનામાં મેં કદિ મદદ કરી નથી. જાણું છું કે આપનું મન કઈ તરફ છે, છતાં એ દિશામાં પ્રગતિ કરતાં આપને મેં પાછળ જ ખેંચ્યા છે, આપની સાધનાના માર્ગમાં કાંટાળી ઝાડી સરખી બનીને ખડી થઈ ગઈ છું અને એનો જ ભયંકર અને અસહ્ય દાંડ મને આપની તરફથી મળી રહ્યો છે.

મેં કહ્યું: ભૂલો છો દેવી! મારી સાધનાથી તમને વેદના પહોંચી રહી છે એટલું હું સમજું છું, પણ હું તમને દાંડ આપી રહ્યો છું એ તમારો જામ છે. મારી સાધના સંસાર પર અહિંસાની છે, દયાની છે. હું તમને તો શું? એક

કીડીને પણ દંડ દેવા નથી ચાહતો.

દેવી: પણ જ્યાં સુધી હું સમજું છું, સંસારના સન્ત-મહન્તોએ નારીની પરવા કીડી બરાબર પણ નથી કરી. કમમાં કમ પત્નીના રૂપમાં તો નથી જ કરી.

મારા એહરા પર મુસ્કરાહટ આવી ગયું. મેં મુસ્કાતાં કહ્યું: ફેડલા ફેડી રહ્યાં છો, દેવી !!

દેવીએ મારાથી કમ મુસ્કાતાં કહ્યું: હું ઠીક કહી રહી છું, દેવ !

હું: તમારું કહેવું નિરાધાર નથી, પણ છે એકાન્તવાદ. એકાન્તવાદમાં આંશિક તથ્ય હોઈ શકે છે, પણ એને સત્ય કહી શકાય નહિ.

દેવી: તથ્યમાં સત્ય દેખવાની ક્ષમતા મારામાં નથી, દેવ ! હું તથ્યની તીક્ષ્ણતાથી જ એટલી ઘાયલ થઈ જાઉં છું કે સત્યને ખોજવાની હિમ્મત જ ટૂટી જાય છે. આપ જે આજ-કાલ કરી રહ્યા છો એમાં પણ સત્ય તો હશે જ, પણ એનો સ્વાદ મને મળવા પામતો નથી. આ નાળિયેરની તથ્યરૂપી જટાઓથી જ મારી જીભ એટલી છોલાઈ જાય છે કે સત્યના ગર (ટોપરા) સુધી પહોંચવાની હિમ્મત જ નથી રહેતી.

હું: પણ એ (સત્ય દેખવાની) ક્ષમતા જરૂરી છે, દેવી ! નહિ તો નિરર્થક કષ્ટ જ પડે પડશે.

દેવી: આપ જે પ્રકારે ઉચિત સમજો તે પ્રકારે આ કષ્ટથી મારી રક્ષા કરો. મારી ધૃષ્ટતાને કારણે આપ આ પ્રકારે કષ્ટ

સહો એ મારાથી દેખ્યું નહિ જાય. હું તો સમજું છું કે આત્મકષ્ટ દંડનું લયંકરતમ રૂપ છે.

હું: તમે ઠીક સમજો છો દેવી ! પણ જે કંઈ હું કરી રહ્યો છું તે આત્મકષ્ટ નથી, ફક્ત અભ્યાસ છે. અભ્યાસને કોઈ પ્રકારનો દંડ કહી શકાતો નથી.

દેવીએ આશ્ચર્ય અને સન્દેહથી દોહરાવ્યું: અભ્યાસ છે ?

મેં કહ્યું: હા, અભ્યાસ છે. જગત્ લોગોમાં જ સુખનો અનુભવ કરે છે અને લોગોની છીનાઝપટીથી જ તે નરક બન્યું છે. હું બતાવવા ચાહું છું કે અસલી સુખનો સ્રોત અન્દરથી છે, બહારથી નથી. જગત્ને જે અનેક પાઠો પઢાવવા ચાહું છું એમાં એક પાઠ આ પણ છે. એને જ માટે આ અભ્યાસ છે.

દેવી કંઈક વિચારવા લાગ્યાં પછી બોલ્યાં: દેવ ! આપ જેવા જન્મજાત જ્ઞાની અને સંકલ્પબલીને આ પ્રકારનો અભ્યાસ કરવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી. કોમલાંગી સ્ત્રીઓ પણ આવશ્યકતા આવી પડતાં વગર અભ્યાસે જ મોટાં મોટાં દુઃસાહસનાં કામ કરી જાય છે. આપ તો મહાપુરુષ છો, જે દિવસે જે કાર્યની આવશ્યકતા હશે તે દિવસે નિષ્ણાતની જેમ આપ તે કામ કરી દેખાડશો. માટે દયા કરી આવો અભ્યાસ ન કરો જે દિનરાત મારા હૃદયમાં શૂળની જેમ લોંકાતો રહે.

હું થોડીવાર ચૂપ રહ્યો. પછી બોલ્યો: આખર તમે શું ચાહો છો ?

દેવી: એ જ કે કંઈક અભ્યાસ કમ કરી દો. આપ ઊભા રહી ધ્યાન લગાવો અને જ્યારે ચાહો ત્યારે લગાવો, મને

વાંધો નથી; પણ અચાનક જ આપ લૂપું-સૂકું ખાવા લાગો છો, એથી જે દિવસે જે રસ આપ નથી લેતા તે હું પણ નથી લેતી, મારી જ થાળીમાં ભોજન કરવા પ્રિયદર્શના ખેસે છે એટલે તે લૂપું-સૂકું ભોજન પેટ ભરી ખાવા નથી પામતી; મારે માટે નહિ, કિન્તુ તે ખચ્ચીને માટે તો આ અભ્યાસમાં કમી કરો. એ જ વાત શયનને અંગે છે. આપ અભ્યાસને માટે સૂવામાં વસ્ત્રનો ઉપયોગ નથી કરતા, હું પણ નથી કરતી, પ્રિયદર્શના મારા વગર ખીજી જગ્યાએ નથી સૂતી; અડધી રાત સુધી તો ઠીક, પણ પછી ઠંડી વધી જાય છે, તે વખતે હું ખચ્ચીને છાતી સાથે વળગાડી દઉં છું અને એની પીઠ પર મારો અંચલ ફેલાવી દઉં છું; છતાંય તે ઠંડીથી અકડાઈ જાય છે; એને નીંદ નથી આવતી. તે વારવાર પૂછે છે કે મા, તું કપડા કેમ નથી ઓઢતી ? પણ હું તેને શું સમજાવું ? કેમ સમજાવું ?

આ કહીને દેવી ચૂપ થઈ ગયાં. એમનું મસ્તક એકદમ ઝુકી ગયું. થોડીવારમાં જમીન પર ટપકેલાં આંસુ દેખાઈ રહ્યાં.

મેં દેવીનું ઝુકેલું મસ્તક બંને હાથોથી ઊંચું કર્યું અને કહ્યું: મારી સાધના અને તમારી સાધનાની દિશાઓ ભિન્ન-ભિન્ન છે આ બિંદુલ ઊલટી છે; છતાં હું તમારી સાધનામાં ખાધા નાંખવા નથી આહતો. આજથી જ્યાંસુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં છું ત્યાંસુધી ક્રાયોત્સર્ગ, ધ્યાન આદિ સુધી જ મારો અભ્યાસ સીમિત રહેશે.....

જ્યાં સુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં છું ત્યાં સુધી ત્યાંની મર્યાદાનો ખ્યાલ રાખવો પણ જરૂરી છે. તે યુગ હજી દૂર છે, અતિદૂર

છે, બ્યારે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ મોક્ષનાં દર્શન થવા લાગશે. તે યુગને લાવવાની હું ચેષ્ટા કરીશ, એ પ્રકારનાં ચિત્રો પણ એંચીશ, જેથી એ સત્યને લોકો સમજે; પણ હમણાં તો તે દુર્લભ છે; અને મારી સાધના તો એ રૂપમાં થઈ જ નથી શકતી. મારે તો મારું જીવન વિકટ પરીક્ષાઓમાંથી ગુજરવું પડશે. દેવીએ એ ઠીક કહ્યું હતું કે મારે અભ્યાસ કરવાની જરૂર નથી. સાચે જ નથી. પણ વાસ્તવિક વાત તો એ છે કે મને આ અભ્યાસમાં એક પ્રકારે આનન્દ આવે છે, ઠીક એ પ્રકારે કે જે પ્રકારે એક યોદ્ધાને યુદ્ધમાં આનન્દ આવે છે. પ્રકૃતિ ઉપર અધિકથી અધિક વિજય પ્રાપ્ત કરવો એ મારી ઈચ્છા છે. એ જ જિનત્વ છે અને મારે જિન બનવું છે. અસ્તુ. મારી ગૃહતપસ્યા બહારથી લલે કમ થઈ ગઈ હોય, પણ આંતરિક તપસ્યામાં કોઈ કમી આવવા ન પામશે.

૧૫-સુંઝવણ

માતાજીનો સ્વર્ગવાસ થયાને એક વર્ષથી વધુ વખત થયો. ભાઈસાહેબને જે એક વર્ષનું વયન આપ્યું હતું તે પણ વીતી ગયું. હવે ભાઈસાહેબની અનુમતિ મળવામાં સન્દેહ નથી. પણ ભાઈસાહેબ તો નિમિત્તમાત્ર છે, વાસ્તવિક પ્રશ્ન તો દેવીનો છે. એક બે મહીનાથી એમના ચેહરા ઉપર એવી વિદ્વલતા છવાયેલી રહે છે અને ચિન્તાના કારણે એમની શરીર-ચષ્ટિ એટલી દુર્બલ થઈ ગઈ છે કે એમની આગળ નિષ્કમણની ચર્ચા અસમયનાં ગીતથી પણ ભદી માલૂમ પડે છે. હવે તો કઠિનાઈ ત્યાં સુધી વધી ગઈ છે કે જીવનની, સમાજની કોઈ ચર્ચા પણ નથી થવા પામતી. જરા જેટલું પ્રકરણ છેડાતાં જ

તેઓ એ સમજીને અત્યંત વ્યાકુલ થઈ જાય છે કે નિષ્કમણના પ્રસ્તાવની જ આ બધી ભૂમિકા છે.

હું ઝટકો મારીને જવા નથી ચાહતો. હું તો ચાહું છું કે તેઓ કોઈ ને કોઈ પ્રકારે આ અપ્રિય સત્યને સમજે. જગત્કલ્યાણને માટે મારે જે માર્ગે આગળ વધવાની જરૂર છે તે માર્ગ પર તેઓ સ્વયં તો જઈ શકતાં નથી, ખાસ કરીને હમણાં તો નથી જઈ શકતાં, પણ મને અનુમતિ આપીને જગત્કલ્યાણ કરાવવાનું પુણ્ય લઈ શકે છે. એમનો આ ત્યાગ સહર્ષ હોય ત્યાં વિચારપૂર્વક હોય તો મને તો સન્તોષ રહેશે જ, સાથે જ એમનું જીવન પણ વિકસિત થશે. અગર એમની ઇચ્છા વિના હું એમને છોડીને ચાલી નિકળું તો એમાં એમનો ત્યાગ નહિ હશે, એમાં એમને હુંટાઈ જવાનું હશે, એ તો એક પ્રકારનું વૈધવ્ય હશે. મને સ્વેચ્છાથી અનુમતિ આપીને તેઓ મહાસતી બની શકે છે, ત્યાગભૂતિ બની શકે છે, આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી પરમ સૌભાગ્યવતી બની શકે છે. પણ આ બને કેવી રીતે? જ્યાં સુધી મારી વાત વિવેકપૂર્વક એમને ગળે ન ઊતરી જાય ત્યાં સુધી ઠોકીપીટીને વૈઘરાજ બનાવવાથી શું થવાનું? પાછલા કેટલાક દિવસોથી હું આમ ઘણી મુંઝવણમાં પડ્યો છું.

૧૬. દેવીની અનુમતિ

કેટલાક દિવસોથી જે મુંઝવણ હતી તે અકસ્માત જ આજ મટી ગઈ. આજ લોજન કરીને હું મારા ચોરડામાં બેઠો હતો; દેવી પણ મારા ચોરડામાં આવ્યાં હતાં. અહીં-તહીંની ચર્ચા ચાલી રહી હતી, પણ નિષ્કમણની અનુમતિ માંગવા જેવી કોઈ

વાત નિકળી નહોતી, તેટલામાં દાસીએ ખબર આપ્યા કે બહાર કોઈ લોકો બેઠા છે અને આપને મળવા ચાહે છે.

હું : કોણ છે? ગૃહસ્થો છે કે સંન્યાસી?

દાસી : શું બતાવું? કંઈ સમજમાં આવતું નથી. સાધારણ ગૃહસ્થો તો નથી, પણ સાધુ-સંન્યાસી જેવા પણ નથી માલૂમ પડતા; પણ આદમી કંઈક ઊંચી શ્રેણીના માલૂમ પડે છે. આવા આદમી આપણે ત્યાં આવેલા કદિયે જોયા નથી.

હું : ઠીક તો એમને મોકલી આપ.

પહેલાં તો દેવીની ઇચ્છા ચોરડાની બહાર જવાની થઈ, પણ દાસીએ જે વર્ણન કર્યું તેથી એમનામાં તેમને દેખવાની ઉત્સુકતા પણ પેદા થઈ. એથી તેઓ બેઠાં રહ્યાં.

કુલ આઠ સજ્જનો હતા. દેખવાથી જ માલૂમ પડતું હતું કે એ લોકો વિદ્વાન્ હશે, વિચારશીલ હશે. ગૃહસ્થ જેવો વેષ નહોતો, પણ શ્રમણો યા વૈદિક સાધુઓના જેવો પણ વેષ નહોતો. યથાસ્થાન બેઠા પછી પરિચય કરવાથી માલૂમ પડ્યું કે એ લોકો એક પ્રકારના રાજયોગી છે. કોઈ પ્રકારની કોઈ બાહ્ય તપસ્યા નથી કરતા. ધણું જ સ્વચ્છ પરિમાર્જિત ઢંગનાં વસ્ત્ર પહેરે છે, પણ એવાં કે જેમનાથી વિલાસ યા વિટલવ- (કામુકતા) નો ભાસ ન થાય. આ જન્મ બ્રહ્મચારી રહે છે. કોઈ રાજદરબાર વગેરેમાં કદિ જતા નથી. શાસ્ત્રનું મનન, ચિન્તન કરતા રહે છે. જેઓ પહેલા નંબર પર બેઠા હતા તે સારસ્વતજીએ આ બધો પરિચય આપ્યો. ખીજા આદિત્યજીએ કહ્યું કે આ ગણતન્ત્રની બહાર રાજતન્ત્રમાં તેઓ રહે છે. ગણતન્ત્રની સીમાથી દશ ગાઉ દૂર “ બ્રહ્મલોક ” નામનું એક

નગર છે, તે નગરની બહાર આઠે દિશાઓમાં આઠ આશ્રમે છે. એઓ તે આશ્રમેમાં જ રહે છે. બાકી છનાં નામ હતાં વલ્લિ, અરુણ, ગર્દતોય, તુષિત, અવ્યાબાધ, અરિષ્ટ. બધાનાં અલગ અલગ આશ્રમે હતાં.

એમનાં આશ્રમેમાં સ્ત્રીઓ હોતી નથી. શિષ્યો હોતા નથી. બધા વયસ્ક અને વિદ્વાન્ બ્રહ્મચારી હોય છે. કોઈ કોઈથી વિશેષ સંબંધ નથી રાખતા. કોઈ ઉત્સવમાં શામિલ પણ નથી થતા.

એમનો પરિચય પામી મને ઘણી પ્રસન્નતા થઈ, અને મનમાં આશ્ચર્યપૂર્ણ જિજ્ઞાસા પણ થઈ કે જ્યારે આ લોકો કોઈ શ્રીમાન્ આ શાસકને મળવા નથી જતા, ત્યાં સુધી કે પ્રજાના કોઈ ઉત્સવમાં પણ સન્નિહિત નથી થતા, તો મારી પાસે આવવાની કૃપા કેમ કરી ? આ વાત મેં તેમને પૂછી પણ.

તેઓ: યદ્યપિ અમે લોકો જગતના માયામોહથી અલગ છીએ, છતાંય આંખ બંધ કરીને એસી નથી રહેતા. જગતને દેખીએ છીએ કે તે સુધરે. આ સમયે સમાજની ઘણી દુર્દશા છે. જ્ઞાન-વિજ્ઞાન બધું નષ્ટ થઈ રહ્યું છે. શાસ્ત્રો તો બસ અન્ધ-શ્રદ્ધાપૂર્ણ ક્રિયાકાંડની જાણકારીમાં સમાપ્ત થઈ ગયાં છે. સમાજનો એક વર્ગ એવો પદ્ધતિલિત કરાઈ રહ્યો છે કે જાણે તે મનુષ્ય જ નથી. કદાચિત્ જનવરથી પણ ખરાબ એની દશા છે. યજ્ઞના નામ પર હત્યાકાંડ એટલાં વધી ગયાં છે કે ચાતા-ચાતને માટે અશ્વો અને કૃષિને માટે બળદો પણ મળતા નથી. કૃષક વર્ગ હેરાન થઈ રહ્યો છે, શૂદ્ર વર્ગ પિસાઈ રહ્યો છે, પણ કોઈ સાંભળનાર નથી. જેમની પાસે વૈભવ છે તેમને

સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓને નિયત કરી દેવાની ચિન્તા છે. ઊર્વશી અને તિલોત્તમા પર બધાની દષ્ટિ છે. પણ આથી સમાજનો મોટો ભાગ કંગાલ બનતો જાય છે એ તરફ કોઈની દષ્ટિ નથી.

હું: તો આપ આપને ત્યાંના શાસકોને આ વાત કેમ નથી કહેતા ?

તેઓ: કહેવાનો શું અર્થ ? શાસકો તો બે જ વાતો જાણે છે યુદ્ધ અને વિલાસ. બાકી બીજી બધી વાતો સમજવાનો ઇબરો એમણે પ્રાદ્ધણોને આપી દીધો છે.

હું: તો પ્રાદ્ધણોને કહેા.

તેઓ: પ્રાદ્ધણોને કહેવાનો પણ કંઈ અર્થ નથી. કેમકે લોકોના અન્ધવિશ્વાસ તથા વ્યર્થનાં આ ક્રિયાકાંડો ઉપર જ પ્રાદ્ધણોની જીવિકા નિર્ભર છે; અને આ જીવિકાને વ્યવસ્થિત રાખવા માટે જે મોટાઈની જરૂર છે તે જન્મથી જાતિ માનવાથી અને બીજાઓને નીચા દેખાડવાથી જ મળી શકે છે. સમાજની દુર્દશા પર જ જેમના સ્વાર્થ ટકેલા છે તેઓ દુર્દશાને શું દૂર કરશે ? અને શું કામ કરશે ?

હું: તો આપ મારી પાસેથી શી આશા કરો છો ?

તેઓ: અમે લોકોએ આપના સંબંધમાં ઘણું સાંભળ્યું છે. આપ ઘણા જ્ઞાની છો, તપસ્વી છો, સંસારની આ દુર્દશા પર ચિન્તિત છો. એ માટે આપ એક નવા તીર્થની સ્થાપના કરી શકો છો. જ્યાં સુધી નવું તીર્થ ન બને, તીર્થના આધાર પર વિશાળ સંઘ ન બને ત્યાં સુધી સાધારણ જનતાના મન ઉપર પોતાના વિચારોની છાપ પડવાની નહિ, સમાજનો આ દુર્દશાથી ઉદ્ધાર થવાનો નહિ.

વચમાં બોલી બિઠ્યાં દેવીજી: પુરાણાં તીર્થો કંઈ થોડાં નથી; તો પછી એક નવું તીર્થ બનાવવાથી શો લાભ ?

તેઓ: ઘરમાં અગર ઘણા બુદ્ધા બેઠા હોય તો શું એથી નવા બાળકની આવશ્યકતા નથી રહેતી, માઈ ?

દેવી: બાળક શું વૃદ્ધ નહિ બનવાનો ?

તેઓ: બનશે. પણ વૃદ્ધ બનવા પહેલાં જવાનીભર કામ કરી જશે, આગળને માટે નવો બાળક પણ પેદા કરી જશે. જગતની વ્યવસ્થા તો આ જ પ્રકારે ચાલ્યા કરે છે, માઈ ! પુરાણી વ્યક્તિઓ મરે છે, નવી વ્યક્તિઓ પેદા થઈ તેમની જગ્યા લે છે; પુરાણાં તીર્થો મરે છે, એમની જગ્યાએ નવું પેદા થાય છે. ધર્મની પરંપરા માનવની પરંપરાની જેમ આ જ પ્રકારે ચાલે છે.

થોડીવાર બધા ચૂપ રહ્યા. ફરી લૌકાન્તિકો બોલ્યા: એમાં સન્દેહ નહિ, માઈ, કે કુમારના જવાથી આપના જીવનમાં શૂન્યતા આવી જશે. પણ આજની દુર્દશાના કારણે કેટલાં ઘરોમાં શૂન્યતા આવી રહી છે એનો પતો આપને એકવાર પણ બે લાગી જાય તો દિનરાત આપનાં આંસુ રોકાશે નહિ. પશુઓની દુર્દશાની વાત જવા દઈએ, એને માટે તો બ્રાહ્મણો-નું સાફ કહેવું છે કે “યજ્ઞર્થ પશવઃ સૃષ્ટાઃ” યજ્ઞને માટે પશુઓ બનાવવામાં આવ્યા છે, અને યજ્ઞનો અર્થ કરી રાખ્યો છે એમને જીવતા બાળીને ખાઈજવા ! પણ મનુષ્યોનો જે યજ્ઞ થાય છે એના સ્મરણ માત્રથી છાતી થરથરી જાય છે. હમણાં જ બે સપ્તાહ પહેલાંની વાત છે. કૃષકોનું એક દલ અમારી પાસે આવ્યું હતું, બધાની પાસે રજતપિંડો હતાં,

પણ એનાથી તેઓ બળદો ખરીદ ન કરી શક્યા. સામન્તોએ સ્વર્ણપિંડો દઈ યજ્ઞને માટે બધા બળદો ખરીદી લીધા. બળદો વિના તેઓ એવા તરફડતા હતા, જેમ કોઈ સન્તાનહીન વ્યક્તિ તરફડે. આમ કૃષક વર્ગની ખુરી દશા છે.....ખીજ તરફ લાખો આદમી જાતિમદના શિકાર છે. હમણાં એક સપ્તાહ પહેલાંની વાત છે. અમારા નગરની બહાર કોઈ ચાંડાલકુટુંબ રોતું-ચિલ્લાતું જઈ રહ્યું હતું. માલુમ પડ્યું કે અમુક મર્યાદાની અન્દર એક ચાંડાલનો પ્રવેશ થવાથી યજ્ઞ બ્રહ્મ થઈ ગયો હતો, એથી એ ચાંડાલની હત્યા કરી નાખવામાં આવી હતી. કેવો સુન્દર હૃદય-પુષ્ટ યુવક હતો ! એની પાછળ એની વિધવા પત્ની, ખુદી માતા અને ત્રણ વર્ષની નાનીસી બચ્ચી શું ચીસ પાડી પાડી રોઈ રહ્યાં હતાં ! જોઈને પત્થરને પણ આંસુ નિકળી શકતાં હતાં. પણ આજનો મનુષ્ય પત્થરથી પણ વધારે કઠોર છે, એને પિંગળાવવા માટે કોઈ મહાન્ તપસ્વીનો તપ જોઈએ. આ યોગ્યતા : અમને વર્ધમાન કુમાર-માં જ દેખાય છે, માઈ ! જગત્ના ઉદ્ધાર માટે તમારે પણ આ તપસ્યામાં સહાયક થવું પડશે, વર્ધમાન કુમારને છૂટી દેવી જોઈશે. તમારો આ ત્યાગ જગત્ના મહાન્માં મહાન્ ત્યાગોમાં હશે. તમે દયાલુ છો માઈ ! લાખો વ્યક્તિઓની આંખોમાંથી નિકળેલી અશ્રુધારાને જોઈ તમે પોતાની આંખોનાં આંસુ ભૂલી જશો માઈ !

દેવી શિર ઝુકાવીને ખેઠાં રહ્યાં. એમની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં અને ક્ષણભર પછી એમણે મારા પગો પર માથું નાખી દીધું અને રોતાં રોતાં બોલ્યાં : ક્ષમા કરો દેવ !

હું ઘણી સ્વાર્થી છું. મેં પોતાના સુખને માટે જગતનાં સુખનું બલિદાન કર્યું છે, પોતાનાં આંસુ બચાવવા માટે લાખો પ્રાણીઓનાં આંસુઓની વૈતરણી બનવા દીધી છે, પોતાનાં આંસુઓની આડે જગતનાં આંસુઓને દેખવાથી બચતી રહી છું, પણ હવે હું આ પાપ નહિ કરીશ. આપના માર્ગમાં બાધા નહિ નાખીશ.

લૌકાન્તિકો—ધન્ય છે ! માઈ ! ધન્ય છે !! એ પછી લૌકાન્તિકો ચાલ્યા ગયા અને જતાં જતાં કહી ગયા કે હવે અમે જગતને કહીશું કે શાન્ત થા રે જગત ! ધીરજ રાખ રે જગત ! તારા ઉદ્ધારને માટે નવો સ્રષ્ટા આવી રહ્યો છે, નવો તીર્થંકર આવી રહ્યો છે.

૧૭. નિષ્કમણુ

કાલે સંધ્યા વખતે મેં લાઈસાહેબને નિષ્કમણુના નિશ્ચયની વાત કરી દીધી અને આજ ત્રીજા પહોરે ગૃહત્યાગ કરવાનો કાર્યક્રમ સૂચિત કરી દીધો. એથી એક ખળભળાટ જેવું મચી ગયું. દોડ્યાં દોડ્યાં લાલીજી આવ્યાં. દાસીઓ પણ આવી. બધીએ મને ઘેરી લીધો. પણ બધી ખમચાતી રહી. થોડીવાર પછી લાલીએ મારા ખભા ઉપર હાથ રાખતાં કહ્યું: માતાજીને માટે તમે કેટલાંય વર્ષ રોકાયા દેવર ! પોતાના લૈયાને માટે પણ એક વર્ષ રોકાયા, હવે શું પોતાની લાલીને માટે છ મહીના પણ ન રોકાઈ શકો ? શું લાલીનો એટલો પણ અધિકાર નહિ ?

મેં મુસ્કાતાં કહ્યું: તમને લૈયાથી જુદાં સમજવાનું પાપ નથી કરી શકતો લાલી !

મારી વાત સાંભળી દાસીઓ સુદ્ધાં મુસ્કાઈ પડી. ભાભીએ કહ્યું: બીજાઓનું મોં બંધ કરવું ખૂબ બહો છે દેવર !!

વચમાં બોલી બિઠ્યા લેયા. બોલ્યા: વર્ધમાનકુમાર બધી વાતોમાં અસાધારણ છે, અન્યથા કોઈ ભાભીનું મોં બંધ કરી શકવાવાળો કોઈ દેવર તો આજ સુધી દેખ્યો-સાંભળ્યો નથી.

પછી એક હળવીસરખી મુસ્કાનની લહેર બધાંની વચ્ચે રેલાઈ ગઈ.

એ પછી લેયાએ કંઈક ગંભીર થઈને કહ્યું: હવે તમને રોકી શકવાનું કોઈ શસ્ત્ર અમારી પાસે નથી રહ્યું, વર્ધમાન ! અમે હાર્યા છીએ, માટે કાલે તમે જે પ્રકારે વિદાય ચાહશો તે પ્રકારે તમને વિદાય કરી દેવા પડશે.

હું: એને માટે કોઈ વિશેષ યોજના તો કરવી નથી લેયા ! હું કાલે ત્રીજા પહોરે મારાં વસ્ત્રાભૂષણો ગરીબોને દાન દઈ દક્ષા એક ચાદર લપેટીને વન તરફ એકલો ચાલી નિકળીશ.

ભાભીએ અચરજથી કહ્યું: પગપાળા જ !

હું: પગપાળા નહિ તો શું ? પરિવ્રાજક સાધુઓ શું હાથી-ઘોડા-પાલખીઓ પર ધૂમ્યા કરે છે ? હવે તો મારે જીવનના અન્ત સુધી પગપાળા જ ભ્રમણ કરવાનું છે.

મારી વાત સાંભળી ભાભી ક્ષણભર સ્તબ્ધ બની ગયાં. પછી અંચલથી પોતાની આંખો લૂંછીને બોલ્યાં: જીવનભર તમે ચાહો તેમ ધૂમજો દેવર ! પણ હું એવી અલાગણી ભાભી બનવા નથી ચાહતી કે જેનો દેવર સાધારણ ભિખારી જેવો બની ઘરથી નિકળી જાય. અગર મારો દેવર સાધારણ યુદ્ધ-

વિજયને માટે પણ જાત તો ગામભરની સીમન્તિનીઓ એની આરતી ઉતારત, તે અશ્વારૂઢ હોત, એના રસ્તામાં ફૂલ ખિછાવેલાં હોત; પણ કાલે તો મારો દેવર વિશ્વવિજયને માટે જઈ રહ્યો છે, લોકોના શરીર પર નહિ, આત્માઓ પર વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે જઈ રહ્યો છે, તો એનો સમારોહ એને અનુરૂપ જ થશે.

લૈયાએ કહ્યું: હા ! હા ! કેમ નહિ થાય ? આ બાબતમાં વર્ધમાને કંઈ નહિ બોલવાનું. હું અત્યારથી જ બધી તૈયારી કરાવું છું.

એમ કહીને લૈયાજી ઊઠી ચાલ્યા ગયા. હું પણ ઊઠીને ચાલ્યો આવ્યો. પ્રાસાદની આગળ રાતભર ઠકઠક ચાલ્યા કરી. રાજમાર્ગ સ્વચ્છ અને સજાયેલો કરવાની ધમાધમ ચાલતી રહી. અશ્વારોહીઓના આમતેમ જવાના અવાજો આવતા રહ્યા. માલૂમ પડતું હતું કે જેટલા ફરના સામન્તો અને પ્રજાજનોને ખબર આપી શકાતા હતા, આપી દેવાયા.

કંઈક તો આ પ્રકારે રાત્રિની નિઃસ્તબ્ધતાનો ભંગ થવાના કારણે, કંઈક નિષ્ક્રમણના ઉદ્ઘાસના કારણે, કંઈક આગળના કાર્યક્રમના વિચારના કારણે મને નીંદ ન આવી. વચમાં વચમાં હું ઓરડાની અન્દર ફરવા લાગ્યો, ત્યાં સુધી કે મધરાતનો સમય થઈ ગયો; એટલામાં હું ચોંક્યો. દેવીના ઓરડામાંથી થાબડવાનો અવાજ આવ્યો. સમજી ગયો કે દેવીને પણ નીંદ આવતી નથી અને એથી જ પ્રિયદર્શના પણ સૂઈ રહી નથી, એને સુવાડવા માટે તેઓ થાબડી રહ્યાં છે.

યદ્યપિ પાછલા એક વર્ષથી હું કંઈક અલગ જેવો જ

રહું છું; એક પ્રકારે મારો બધો વખત મારી સાધનામાં લાગ્યો રહ્યો છે; છતાં મળવા-કરવા અને વાત કરવાનો સમય તો મળતો જ રહ્યો છે. પણ આજ એમના અને મારા જીવનના ઉપરી મિલનની અન્તિમ રાત્રિ છે. આ પછી ઉપરનું દામ્પત્ય પણ વિચ્છિન્ન થઈ જશે.

કાલે એ લૌકાન્તિક રાજયોગીઓની વાતો સાંભળીને દેવીએ મને નિષ્કમણની અનુમતિ આપી દીધી; છતાં એ ત્યાગનો બોલો એમને ઠીકઠીક ભારે પડી રહ્યો છે. એમના વિવેકે, એમની વિશ્વહિતૈષિતાએ અનુમતિ આપી છે, પણ મન તો વ્યથાભારથી આહ આહ કરી રહ્યું છે. પણ એનો ઉપાય શો ? દુનિયાના તામસ યજ્ઞોને દૂર કરવા માટે આ મહાન્ સાત્ત્વિક યજ્ઞ કરવો જ પડશે.

એક વાર ઇચ્છા તો થઈ આવી કે દેવીના ચોરડામાં જઈ એમને સાન્ત્વના દઈ આવું, જેથી એમને નીંદ આવી જાય; પણ અટકી ગયો. આ વખતે એમને સાન્ત્વના આપવાનો અર્થ હતો એમને રાતભર રોવરાવવાં. માટે ન ગયો.

હું ચાહું છું કે મારા જવા પછી એઓ વૈધવ્યની યાતનાનો અનુભવ ન કરે, કિન્તુ ત્યાગના મહાન્ ગૌરવનો અનુભવ કરે.

આ બધા વિચારોમાં રાત નિકળી જવા આવી. ટહેલવા-કરવાથી કંઈક થકાવટ જેવું લાગ્યું અને લેટી ગયો, થોડી વારમાં નીંદ પણ આવી ગઈ; પણ કંઈ મુદૂર્ત્ભર સૂવા પામ્યો હતો કે હું ચોંકી ગયો. આંખ ખુલતાં જ બેયું કે દેવી શય્યાની નીચે બેઠાં બેઠાં એકીટસે મારા મોં તરફ બેઠ રહ્યાં

છે. મને આશ્ચર્ય ન થયું. છતાં પ્રેમલ સ્વરમાં મેં પૂછ્યું:
આટલી રાત સુધી શું તમે સૂતાં નથી દેવી ?

દેવીના હોઠ કાંપવા લાગ્યા. માલૂમ પડ્યું કે બન્ને હોઠો
ઉભરાઈ રહેલા રુદનના ધક્કાને સહન નથી કરી રહ્યા. ઘણી
મુશ્કેલીથી રુંધાયેલ ગળાથી એમણે કહ્યું: સૂવા માટે તો
આખું જીવન પડ્યું છે દેવ !

હું ખેઠો થઈ ગયો. દેવીનો હાથ પકડી મેં એમને શય્યા
પર બેસાડી લીધાં અને હળવુંસરખું મુસ્કાન લાવીને કહ્યું:
આ પ્રકારે એકીટસે શું જોઈ રહ્યાં હતા દેવી ?

દેવી: આપના રૂપને પી રહી હતી દેવ ! વિચાર કર્યો કે
જીવનભર તો તરસથી તરફડવું જ છે, આ અન્તિમ રાત્રિ છે,
જેટલું પી શકું તેટલું પી લઉં.

મેં કહ્યું: મોક્ષના સિવાય શું ક્યારેય કામથી ખ્યાસ
બુઝાઈ છે ખરી, દેવી ! ?

દેવી ચૂપ રહ્યાં.

મેં કહ્યું—

આમ ધીરજ ખોવાની જરૂર નથી દેવી ! તમારે તો
પોતાની દાનવીરતાનો અનુભવ કરવાનો છે. લાખો સુવર્ણ-
મુદ્રાઓનું દાન કરવાવાળાઓની દાનવીરતા તમારી આ
દાનવીરતાની આગળ કંઈ હિસાબમાં નથી. તેઓ સુવર્ણના
ટુકડાઓનું દાન કરે છે, પણ હૃદયના ટુકડાઓનું યા પૂરા
હૃદયનું દાન તેઓ નથી કરવા પામતા. તમે તો આજે
પોતાના હૃદયનું દાન કર્યું છે, જીવનનાં તે સુખોનું દાન કર્યું

છે કે જેમને માટે લોકો ન જાણે કેટલાં પાપ કરે છે; અને એ બધું કોઈ સ્વર્ગની લાલસાથી નહિ, પણ વિશ્વકલ્યાણને માટે કર્યું છે. આ મહાન્ ગૌરવને પ્રાપ્ત કરવાવાળી સીમન્તિની મને કોઈ દેખાતી નથી. જ્યારેત્યારે યુદ્ધો ફાટી નિકળે છે, હજારો યોદ્ધા માર્યા જાય છે, લાખો મહિલાઓનાં આંસુઓનાં વહેણ વહેવા માંડે છે, તે વહેણને રોકવું છે, આંસુ વહાવીને તે વધારવું નથી. દુર્દૈવથી લુટાયેલી એ અભાગણી મહિલાઓમાં તમારે પોતાની ગણતરી નથી કરાવવાની, કંગાલિયત અને ત્યાગને એક નથી બનાવવાં. કાલે દેશમાં તે કોણ સ્ત્રી હશે જે વિશ્વકલ્યાણને માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાવાળી યશોદાદેવીની સામે શિર ઊંચું કરીને ચાલી શકશે ? પણ અગર તમે દીનતાનો અનુભવ કરી સ્વયં જ પોતાનું શિર નીચું કરી લો તો બીજાઓનું શિર સ્વયમેવ ઊંચું રહી જશે. આ તો વિલાસની સામે ત્યાગની હાર થશે. આ બધું વર્ધમાનની પત્નીને યોગ્ય નથી.

દેવીએ પોતાનાં આંસુ લૂંછી નાંખ્યાં. ક્ષણભર વિરામ લઈને બોલ્યાં: ક્ષમા કરો દેવ ! મારું કોમળ હૃદય થોડાસા જ તાપથી પીગળીને આંસુ બનવા લાગે છે. હું તો સમજું છું કે નારીમાં આ કોમળતા, જેને દુર્બળતા જ કહેવી જોઈએ, સહજ છે. પણ હું નારીની આ સહજ પ્રકૃતિ ઉપર વિજય મેળવવાનો પૂરો પ્રયત્ન કરીશ. આપની પત્નીને યોગ્ય લલ્લે ન બની શકું, પણ એના ગૌરવની રક્ષા તો કરવી જ છે.

હું—

નારીના હૃદયની કોમળતાને હું દુર્બળતા નથી કહી શકતો.

દેવી ! તે કૌમળતા જ તો ધર્મોનું, સભ્યતાઓનું મૂળ છે. નારીનું આ પીગળતું હૃદય જ્યારે પોતાની અસંખ્ય ધારાઓથી દશે દિશાઓને વ્યાપ્ત કરી દે છે ત્યારે તે જ તો “ સત્ત્વેષુ મૈત્રી ” બની જાય છે; તે જ તો ભગવતી અહિંસાની ત્રિપથગા મૂર્તિ બની જાય છે; અને જ્યારે તેને કોઈ પુરુષ પામી જાય છે ત્યારે તે દેવતા કહેવાવા લાગે છે. માટે એને દોષ સમજી એના ઉપર વિજય મેળવવાની કોશિશ ન કરો, કિન્તુ એને ફેલાવો, એટલું ફેલાવો કે સંસારનો પ્રત્યેક પ્રાણી તમને પ્રિયદર્શનાસમો માલૂમ પડવા લાગે અને મારું નિષ્ક્રમણ અસંખ્ય પ્રિયદર્શનાઓની સેવામાં લાગેડું દેખાય.

દેવીએ એક ગહરો શ્વાસ લીધો અને બોલ્યાં:

એમ જ કરીશ દેવ ! હું આપનું અનુસરણ તો નથી કરવા પામતી, પણ થોડુંઘણું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન જરૂર કરીશ. આ જન્મમાં અનુસરણ જો ન થઈ શક્યું તો આગામી જન્મમાં જરૂર થશે.

એટલામાં ફૂકડાનો સ્વર સંભળાયો. મેં કહ્યું: ઉપાકાળ થઈ ગયો છે દેવી !

દેવી બોલ્યાં, બોલ્યાં: તો જાઉં છું, પ્રિયદર્શના જાગીને રોવા ન લાગે. એમ કહીને તેઓ આંસુ લૂંછતાં ચાલ્યાં ગયાં.

પ્રાતઃકાળ થતાં જ જ્યારે મેં રાજમાર્ગ પર નજર નાંખી ત્યારે માલૂમ પડ્યું કે આજે સવારથી જ ઠીકઠીક લીડ છે. આસપાસનાં ગામોની જનતા સવારથી જ એકઠી થઈ રહી છે. ખીચારી લોળી જનતા નથી સમજતી કે હું શું કરવા જઈ રહ્યો છું. જનતા ફક્ત એ કુતૂહલથી એકઠી થઈ રહી છે કે

એક રાજકુમાર વૈભવને લાત મારીને જઈ રહ્યો છે. મૂલ્ય ત્યાગના ઉદ્દેશનું નથી, પણ રાજકુમારપણાનું છે.

પ્રાસાદની અન્દર પણ ઘણી ધામધૂમ હતી. હા ! ઉલ્લાસ નહોતો. સુગન્ધિત ચૂર્ણથી મારું ઉવટણું કરવામાં આવ્યું. હેમન્ત ઋતુ હોવાથી ગરમ જળથી સ્નાન કરાવવામાં આવ્યું. લોજનમાં વ્યંજનોની ભરમાર હતી. બધું હતું, પણ હાસ્યની-વિનોદની બધી જગ્યાએ કમી હતી.

લોજનની પછી મારો ઘણો વખત ગરીબોને દાન દેવામાં ગયો; ત્યાં સુધીમાં રાજમાર્ગ પર બન્ને બાજુએ હજારો નર-નારીઓની ભીડ એકઠી થઈ ગઈ. ભાઈસાહેબે શિબિકાને જે પ્રકારે સજાવી હતી તેવી સજાવટ મારા વિવાહના વખતે પણ કરવામાં આવી નહોતી, છતાં એમ માલૂમ પડતું હતું કે ખૂબ સજાવ્યા છતાં શિબિકા હસી નથી રહી.

દિવસનો ત્રીજો પહોર વીતી રહ્યો હતો, એથી મારે વિદાઈ લેવા માટે શીઘ્રતા કરવી પડી. પુરુષવર્ગ તો જ્ઞાતખંડ સુધી સાથે ચાલવાવાળો હતો. દાસી-પરિજનોથી, ભાભીથી અને દેવીથી વિદાઈ લેવાની હતી. બધીએ સાશુ નેત્રોથી વિદાઈ આપી, બધી આંસુઓથી મારા પગ ઘોતી ગઈ અને અંચળથી લૂંછતી ગઈ. ભાભીએ આંસુ ભરીને અને મારી ભુજ પર પોતાનો હાથ રાખીને કહ્યું: દેવર ! અમે લોકો ક્ષત્રિયાણીઓ છીએ, જન્મથી જ પોતાના ભાગ્યમાં એ લખાવી લાવ્યાં છીએ કે મોતના મોંમાં જવા વખતે પોતાના પતિ, પિતા, પુત્ર, ભાઈ અને દેવરની આરતી ઉતાર્યા કરીએ, અને આંસુ લાવ્યા વગર વિદાય

કર્યા કરીએ, પણ આજના જેવી વિદાઈ દેવાનું પણ પોતાના ભાગ્યમાં લખાવી લાગ્યાં છીએ એની અમને કદપના સુદ્ધાં નહોતી, માટે આ અવસર ઉપર અગર અમે પોતાના હૃદયને પથર ન બનાવવા પામીએ તો અમને ક્ષમા કરજો.

મેં કહ્યું: ભાભી, હું એ માટે વિદાઈ લઈ રહ્યો છું કે ભવિષ્યમાં પણ બહેનો-પુત્રીઓ-પત્નીઓ-ભાભીઓને પોતાના હૃદયને પથર બનાવવાનો અવસર જ ન આવે. આશીર્વાદ આપો કે હું મારી સાધનામાં સફલ થઈ શકું.

એ પછી વિદાઈ આપી દેવીએ. એમના મુખથી કંઈ બોલી શકાયું નહિ. પહેલાં તો એમણે પાસે ઊભેલી પ્રિય-દર્શનાને મારા પગો પર ઝુકાવી દીધી, પછી સ્વયં ઝુકીને મારા પગો પર શિર રાખીને રડી પડ્યાં. એમનાં આંસુઓથી મારા પગ ભીંજવા લાગ્યા. મેં એમને ઉઠાડતાં કહ્યું: ધીરજ રાખો દેવી! મોતીઓથી પણ અધિક સુંદર અને બહુમૂલ્ય આંસુઓનો આ પ્રકારે ખર્ચ ન કરો. દુઃખથી જલતા સંસારની આગ ખુઝાવવા માટે આ આંસુઓને સાચવી રાખવાનાં છે.

દેવીએ ગદ્ગદ સ્વરમાં કહ્યું: ચિન્તા ન કરો દેવ! નારીઓ ધીરજમાં ભલે કંગાલ હોય, પણ આંસુઓમાં કંગાલ નથી હોતી. આંખોનું પાણી જ તો એમના જીવનની કહાની છે.

હું: તો તમે પણ આશીર્વાદ આપો દેવી, કે તમારાં આંસુઓમાં હું સંસારભરની નારીઓની કહાની પઢી શકું.

દેવી પાસે ઊભેલાં ભાભીજીના ખભા પર શિર રાખી એમનો ખભો ભીંજવવા લાગ્યાં.

ક્ષણભર હું સ્તબ્ધ રહ્યો, પછી ભાભીને કહ્યું: હવે જાઉં છું ભાભી ! સાહસ એકદું કરવાનું કામ તમને સોંપી જાઉં છું. આશા છે કે એનો મોટો હિસ્સો તમે દેવીને પ્રદાન કરશો.

હું પ્રાસાદથી બહાર નિકળ્યો. મને દેખતાં જ હજારો કંઠો ચિદ્વાયા—“ વર્ધમાનકુમારની જય ! ” હું શિખિકામાં બેઠો. હજારો આદમી આગળ અને હજારો આદમી પાછળ ચાલી રહ્યા હતા. ગવાક્ષોમાંથી સીમન્તિનીઓ લાળ (ચાખા) વરસાવી રહી હતી. વસ્તીની બહાર જ્યારે જલ્લસ પહોંચ્યો ત્યારે મારી દષ્ટિ રસ્તાથી દૂર ઊભા રહેલા એક માનવસમૂહ પર પડી. તેઓ ચાંડાલકુટુંબના હતા. શિવકેશીની ઘટના બન્યા પછી મારા વિષયમાં તેમનો આદર ઠીક ઠીક વધી ગયો હતો. તેઓ ચાહતા હતા કે જલ્લસમાં આવીને મારી શિખિકા ઉપર લાળ વરસાવી જાય. પણ એ એમને માટે આગમાં દૂદવા કરતાંય ભયંકર હતું. એથી ચાંડાલ બન્ધુઓએ પોતાના અંચળમાં રાખેલ લાળ મારી તરફ લક્ષ્ય કરીને પોતાની જ સામે વરસાવી લીધા હતા. આ જોતાં જ મારું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. જે આંસુઓને હું દેવી અને ભાભીની આગળ રોકી શક્યો હતો તે હવે ન રોકાયાં. એને લૂંછીને મેં મારું ઉત્તરીય પવિત્ર કર્યું.

ક્ષણભર ઇચ્છા થઈ કે શિખિકામાંથી ઊતરીને હું એ ચાંડાલ બન્ધુઓને સાન્ત્વના આપી આવું; પણ પછી એ વિચારીને અટકી ગયો કે આથી જનતામાં એટલો ક્ષોભ ફેલાશે કે રસ્તાથી દૂર ઊભા રહેવાના અપરાધમાં પણ જનતા

એ ચાંડાલોને મારા ગયા પછી પીસી નાંખશે. આથી રોકાઈ ગયો.

જાતખંડ પહોંચીને હું શિખિકામાંથી ઊતરી ગયો. જનતા એક સમૂહમાં ઊભી રહી ગઈ. મેં બધાને સંબોધન કરતાં કહ્યું:

હવે હું આપ લોકોથી વિદાય લઉં છું—એ માટે નહિ કે આપ લોકોથી કૌટુંબિકતા તોડવા આહું છું, કિન્તુ એ માટે કે હું તે સાધના કરી શકું જેથી આપ લોકોના સમાન મનુષ્યમાત્ર સાથે ચા પ્રાણી માત્ર સાથે એકસરખી કૌટુંબિકતા રાખી શકું. તૃણા અને અહંકારે આત્માની અન્દર ભરેલા અનન્ત સુખના ભંડારનું જે દ્વાર બંધ કરી રાખ્યું છે એ દ્વારને ખોલાવી શકું અને ખતાવી શકું કે તૃણા અને અહંકારનો ત્યાગ કરી પરમ વીતરાગતા અને પરમ સમભાવની સાથે અપરિશ્રદ્ધમાં પણ મનુષ્ય કેટલો સુખી રહી શકે છે. એને માટે એકાન્તમાં રહી મારે વર્ષો સુધી નાના પ્રકારના પ્રયોગો કરવા છે અને એ પ્રયોગોની સિદ્ધિનું ફળ જગતને પીરસવું છે. હું આજ એ પ્રયોગોની બાબતમાં કોઈ સ્પષ્ટીકરણ કરી શકતો નથી, કિન્તુ તે સમય આવશે કે જ્યારે તે પ્રયોગો મૂર્તિમન્ત રૂપ ધારણ કરશે.

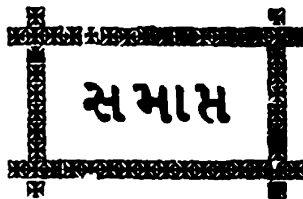
આ કહીને મેં એક એક આભૂષણ ઉતારી ફેંકી દીધું; પછી વસ્ત્રોનો વારો આવ્યો. એક દેવદ્રૂષ્ય ઉત્તરીયને છોડી બાકી વસ્ત્રો પણ બધાં અલગાં કરી દીધાં.

આ બધું જોઈને લાઈ નન્દિવર્ધનની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં અને સેંકડો ઉત્તરીય વસ્ત્રો પોતપોતાની આંખો

લૂંછતાં દેખાવા લાગ્યાં. મેં કહ્યું:

આપ લોકો આનો શોક ન કરતા. અપરિચિત્તા દુર્ભાગ્ય નથી, સૌભાગ્ય છે. કોઈ પશુ પર લદાયેલો બોબો ઊતરી જાય તો એ એ પશુનું દુર્ભાગ્ય હશે કે સૌભાગ્ય ? માટે પ્રસન્નતાથી હવે આપ લોકો ઘેર પધારો. હું મારી સાધના માટે વિહાર કરીશ.

આમ કહીને હું ચાલી નિકળ્યો, અને ફરી મુખ ફેરવીને એમની તરફ જોયું પણ નહિ. ઠીકઠીક રસ્તો ચાલ્યા પછી જ્યારે રસ્તાનો વળાંક આવતાં મારે મોડાવું પડ્યું ત્યારે મારી નજર વિદાઈની જગ્યા પર પડી. બધી જનતા જેમની-તેમ ઊભી હતી. સંભવતઃ તે મને ત્યાં સુધી દેખતી રહેવા ચાહતી હતી કે જ્યાં સુધી હું દેખાતો રહું. ખરેખર જ સ્નેહનું આકર્ષણ બધાં આકર્ષણોથી તીવ્ર હોય છે. પણ હું આજ એના ઉપર વિજય મેળવી શક્યો, એનું બન્ધન તોડી શક્યો. હા, એ બન્ધન તોડવા માટે નથી તોડ્યું, પણ વિશ્વની સાથે નાતો જોડવા માટે તોડ્યું છે.

આ. પિંડ સં ૬૧૨૩
આ ચિંક સ હા ય કે

નં.	નામ	
૧	વેરા ભોગીલાલ તલકશીભાઈ	૩૫
૨	દોસી કાળીદાસ વાલજીભાઈ	૨૫
૩	શાહ લવજીભાઈ હકમચંદ	૨૧
૪	શાહ ચીમનલાલ છોટાલાલ	૨૧
૫	શાહ ચીનુભાઈ ગાંડાલાલ-પેલી	૧૫
૬	શાહ રતિલાલ સોભાગચંદ	૧૧
૭	દોસી કાન્તિલાલ ભોગીલાલ	૧૧
૮	સોની વીરજીભાઈ લલુભાઈ	૧૧
૯	શાહ અમૃતલાલ હરખચંદ	૧૦
૧૦	શાહ જ્ઞેસંગભાઈ હરખચંદ	૧૦
૧૧	શાહ નરસીદાસ ભૂદરભાઈ	૧૦
૧૨	વેરા ખાલચંદ લલુભાઈ	૭
૧૩	દોસી પોપટલાલ ચતુરભાઈ	૫
૧૪	શાહ મહાસુખભાઈ ધારસીભાઈ	૫
૧૫	શાહ નવીનચંદ્ર ચીનુભાઈ	૫
૧૬	શાહ ત્ર્યંબકલાલ શકરચંદ	૫
૧૭	શાહ ભોગીલાલ કેશવલાલ	૫
૧૮	વેરા ખાખૂલાલ અમૃતલાલ	૫
૧૯	દોસી કકલભાઈ રતનશી	૫
૨૦	શાહ જ્ઞેઠાલાલ આશાભાઈ	૫
૨૧	શાહ લખમીચંદ ચતુરભાઈ	૫